

RIJKS MUSEUM ONBEPERKT TOEGANKELIJK

**ONBEPERKT
TOEGANKELIJK**

RIJKS MUSEUM

‘Ik neem jullie even mee naar een prikkelarme avondopenstelling in het Rijksmuseum. Je komt binnen in het Atrium, de lichten zijn gedimd, het personeel fluistert en er zijn weinig mensen. In een stille ruimte kun je rustig bijkomen van je reis hierheen.

Dit soort avonden organiseren wij voor mensen die prikkelgevoelig zijn, zoals mensen met autisme, een hersenbeschadiging, een chronische ziekte of een burn-out. Voor al die mensen is een bezoek aan het drukke Rijksmuseum overdag niet mogelijk.

Op de bewuste avond loop ik rond en zie een mevrouw voor Rembrandts *Joodse bruidje* staan. Doodstil staart ze naar het schilderij. Ik kijk nog een keer goed en zie een traan over haar wang lopen. Dan besef ik dat haar filter voor prikkels flinterdun is, anders zou ze hier nu niet zijn. Het schilderij raakt haar. Ik besef hoe mooi het is dat we zo veel mogelijk prikkels voor haar hebben weggenomen, zodat alleen die prikkels waar het in een museum om gaat haar kunnen raken.

Aan het einde van de avond kom ik haar weer tegen en ze zegt: “Ik ben ontroerd dat jullie de moeite hebben genomen om dit te organiseren, zodat ook ik het Rijksmuseum kan bezoeken. Ik durf normaal nooit naar een museum omdat er zo veel mensen zijn en het dringen voor schilderijen me bang maakt. Vanavond heb ik voor het eerst het Rijksmuseum bezocht. Het was geweldig. Ik doe weer mee!”

En dat is waar toegankelijkheid volgens mij om gaat, dat je gewoon mee kunt doen.’

Cathelijne Denekamp
Manager Toegankelijkheid

Educatie in het Rijksmuseum

Vanaf 2008 hebben we met velen gebouwd aan een afdeling Educatie van het Rijksmuseum. Met onze programma's en producten proberen wij het museum laagdrempelig en relevant te maken. Want het Rijksmuseum is van en voor iedereen. Hierbij staat de collectie centraal en proberen we op een innovatieve en persoonlijke manier mensen, kunst en geschiedenis te verbinden voor iedereen van 0 tot 100 jaar of ouder. Zowel in onze fysieke als digitale uitingen streven we naar de hoogst mogelijke kwaliteit. Dit proces is een continue zoektocht en vereist voortdurend onderzoek, toetsing en afstemming met de veranderende wereld om ons heen.

Ons wordt vaak gevraagd waarom we doen wat we doen. Omdat het Rijksmuseum graag zijn kennis en ervaring deelt, is het plan ontstaan om de jarenlange kennis en ervaring van Educatie in het Rijksmuseum neer te leggen in een reeks publicaties waarin we je deelgenoot maken van deze zoektocht per thema. Graag presenteren we hierbij het eerste deel over toegankelijkheid in het museum.

Annemies Broekgaarden
Hoofd Publiek & Educatie

Voorwoord

Toegankelijkheid begint bij het besef dat de beperkingen die mensen ervaren niet alleen hún beperkingen zijn. Het gebouw, de website of de service van het personeel sluiten niet altijd aan bij hun behoeftes. Wij vinden het belangrijk dat iedereen zich welkom voelt en zo weinig mogelijk obstakels ervaart. Om die obstakels weg te nemen heeft het Rijksmuseum sinds 2017 een manager Toegankelijkheid die de organisatie van binnenuit meeneemt, die dit besef doet groeien, kennis verzamelt en verspreidt en zo helpt om het museum stap voor stap daadwerkelijk voor iedereen toegankelijk te maken.

Dit is geen how to-boek waarin we vertellen hoe het moet. Want elke organisatie is anders en heeft haar eigen uitdagingen, mogelijkheden en ambities. In dit boek nemen we jullie simpelweg mee op de reis die wij zijn gestart op weg naar een toegankelijk Rijksmuseum. Een reis die we met mensen met een beperking en hun belangenorganisaties maken en waar we veel van leren. We delen hoe we het hebben aangepakt, waar we tegenaan liepen, wat er goed ging en wat niet, en wat ons nog te doen staat. Wetende dat het proces waarmee we in 2017 zijn gestart nog lang niet ten einde is.

Taco Dibbits
Hoofddirecteur Rijksmuseum

Inhoud

	Educatie in het Rijksmuseum	4
	Voorwoord	5
1	Waarom en voor wie	10
	Gelijkwaardigheid	12
	Gastvrijheid	14
	Zelfstandigheid	15
	Voor wie	15
	Het proces	20
	Spin-off voor andere doelgroepen	32
2	Hoe	38
	Samenwerking met de doelgroep	39
	Bewustwording van het personeel	43
	Financiële middelen	48
	Communicatie	49
	De functie manager Toegankelijkheid	50

3	Wat	54
	Inhoudelijke toegankelijkheid	56
	Digitale toegankelijkheid	66
	Fysieke toegankelijkheid	71
	Sociale toegankelijkheid	81
	Financiële toegankelijkheid	86
	Representatieve toegankelijkheid	86
4	Kunst en welzijn	102
	Musea tegen eenzaamheid	109
	Bijlage 1	115
	Personen	115
	Organisaties	116
	Bijlage 2	117
	Noten	119

Op de website van het Rijksmuseum kun je dit boek downloaden (rijksmuseum.nl/toegankelijkheid-in-het-rijksmuseum). Daar vind je tevens andere nuttige documenten over dit onderwerp, zoals toegankelijkheidsrichtlijnen voor tentoonstellingen.

**‘Ik doe
weer
mee!’**

1

**Waarom
en voor
wie**

De missie van het Rijksmuseum is het verbinden van mensen, kunst en geschiedenis. Het museum wil kunst en geschiedenis betekenis geven voor een breed (inter)nationaal publiek. Om die missie waar te maken, moeten we ervoor zorgen dat iedereen daadwerkelijk toegang heeft tot de collectie (fysiek en online): blinde en slechtziende mensen, dove en slechthorende mensen, mensen in een rolstoel, mensen met dementie, mensen met prikkelgevoeligheid, en vele anderen. We willen graag een inclusief museum zijn. Daarom hebben we ook een visie geformuleerd met betrekking tot toegankelijkheid: alle bezoekers van het Rijksmuseum zijn gelijkwaardig. Bezoekers met een beperking worden zoals elke andere bezoeker gastvrij ontvangen, kunnen zelfstandig het Rijksmuseum bezoeken en hebben toegang tot de gehele collectie.

Toegankelijkheid =
gelijkwaardigheid + gastvrijheid + zelfstandigheid

Gelijkwaardigheid

Alles begint bij de toegang: tot het museum, de collectie en de begeleidende programma's en producten. Ongeacht iemands beperking. Maar gelijkwaardigheid gaat nog een stap verder. Is bijvoorbeeld een reguliere rondleiding niet geschikt voor een blinde of slechtziende bezoeker, dan wil diegene geen slap aftreksel daarvan, maar een gelijkwaardig alternatief.

Afb. 1 Een dame in rolstoel gaat met behulp van de plateaulift de Teekenschool in

‘Een dame in een rolstoel wilde meedoen met een tekencursus in de Teekenschool, het educatieve centrum van het Rijksmuseum. Op de website stond dat het gebouw toegankelijk was. Maar wat bleek tijdens de eerste cursusdag? Ze moest om het gebouw heen en via de zijdeur – die loodzwaar was en dus alleen met hulp open te krijgen – naar binnen. Daar volgde een trappetje met een lift die zij niet zelf kon bedienen, zodat ze moest wachten op een medewerker voor assistentie. Toen die eindelijk kwam, kon hij het sleuteltje niet vinden. Het duurde lang. De dame had het gehad: “Bekijk het maar, ik doe wel ergens anders een cursus, waar ik gewoon door de voordeur naar binnen kan.”

Ze had een punt: toegankelijkheid is niet automatisch hetzelfde als gelijkwaardigheid. Inmiddels hebben we bij de hoofdentree van de Teekenschool een plateaulift laten aanbrengen en gaan alle deuren automatisch open.’

Cathelijne Denekamp

Gastvrijheid

De ene bezoeker wil veel vragen stellen aan een medewerker, de andere wil liever alleen op pad. Maar iedereen wil normaal en vriendelijk behandeld worden. En niemand wil dat een medewerker vreemd opkijkt als iemand met een beperking binnenkomt of uit goede bedoelingen – maar ongevraagd – iemands rolstoel aanraakt. Waarom gebeurt zo iets eigenlijk? Waarschijnlijk simpelweg door onervarenheid. Daarom is het belangrijk hier aandacht aan te besteden: wat betekent gastvrijheid, hoe pakken dingen uit voor mensen met een beperking, en welke mogelijke beperkingen kunnen mensen hebben? Kennis en inzicht worden verkregen door te trainen, door medewerkers in contact te brengen met mensen met een beperking, en hun ervaringen en wensen te horen. Het is vooral van belang om besef te kweken: besef van de verscheidenheid tussen mensen, en van je eigen, onbewuste vooroordelen. En het besef dat ‘afwijkend’ gedrag door een bezoeker wellicht te maken heeft met een beperking. Lacht iemand je niet toe? Dat zou kunnen komen doordat diegene dat niet goed kan door een autismespectrumstoornis. Voor mensen met een beperking is een extra stapje in gastvrijheid geen luxe, maar een must.

Zelfstandigheid

Elke bezoeker moet zelf een kaartje kunnen kopen op de website en zich zelfstandig door het gebouw kunnen bewegen. Niet iedereen met een beperking wil geduwd of begeleid worden. Idealiter kan iedereen op het door de persoon zelf gekozen moment het museum bezoeken. Daarom is goede bewegwijzering essentieel, of een app die in het museum de weg wijst. En bij dat uitgangspunt hoort ook dat het gebruik van hulpmiddelen zoals scootmobielen, loopfietsen en elektrische rolstoelen is toegestaan. Hiermee kunnen mensen gaan waar ze willen; het vergroot hun zelfstandigheid en maakt ze onafhankelijk. Ook de informatie over de collectie moet door iedereen zonder hulp geraadpleegd kunnen worden.

Voor wie

De term ‘toegankelijkheid’ gebruiken we hier specifiek voor mensen met een beperking. Maar wie zijn dat? Er zijn heel veel mensen met een beperking, en er zijn vele soorten beperkingen. Deze kunnen lichamelijk, zintuiglijk, mentaal of neurologisch zijn. En ze kunnen permanent zijn maar ook tijdelijk, zoals een gebroken arm of een burn-out. Ook is het mogelijk dat iemand meerdere beperkingen tegelijkertijd heeft.

Afb. 2 Maaïke Ferf Jentink, zelf doof, geeft een rondleiding voor dove kinderen

‘Ik ben Doof en bezocht een keer een museum. Bij de kassa maakte ik in gebaren duidelijk dat ik een kaartje wilde kopen. De vrouw achter de balie had duidelijk nog nooit eerder een doof persoon ontmoet. Ik zag de paniek in haar ogen. Ze liep zelfs weg en haalde haar manager erbij. Ik voelde me niet welkom. Ik heb toen geadviseerd om iedereen die op de vloer werkt tien gebaren te leren, zodat ze kennis maken met de taal en dus niet vreemd opkijken als iemand ze met gebaren aanspreekt. Door een paar gebaren te kennen kunnen zij dove bezoekers gastvrij ontvangen. Daarom maakte ik voor het Rijksmuseum een filmpje met tien gebaren. Het staat op het intranet en ze oefenen het regelmatig. Het gaat om gebaren als: welkom, garderobe, ticket, wc.’

Roos Wattel

Oprichter Stichting IN Gebaren
en doof

Misschien is het goed om eerst te kijken naar de definitie van 'beperking'. Tot nog niet zo lang geleden werd een beperking gezien als iemands persoonlijke toestand. Tegenwoordig zien we een beperking of een handicap als de mismatch in de interactie tussen een persoon en de omgeving.¹ Die mismatch kan bestaan tussen een persoon en een gebouw, bijvoorbeeld tussen iemand in een rolstoel en een ingang met een trap. Of er is een mismatch tussen een persoon en een museum-medewerker, zoals wanneer een host tegen een blinde man zegt: 'De garderobe is daar links.' Ook kan het gaan om de mismatch tussen een persoon en een website: filmpjes zonder ondertiteling bijvoorbeeld zijn niet te begrijpen voor een doof of slechthorend persoon. En nog weer een andere mismatch is die tussen de drukte in het museum en een persoon met prikkelgevoeligheid.

Wat is een beperking (niet)?

Een beperking $\neq$ een persoonlijke
gezondheidstoestand

Een beperking = een mismatch in de interactie
tussen persoon en omgeving

Je kunt als museum zo veel mogelijk van deze mismatches proberen weg te nemen. Zo leg je de verantwoordelijkheid niet bij de ander maar bij jezelf, en kun je actief werken aan het verbeteren van de toegankelijkheid van je museum.

Vaak vragen directies, sponsors en overheden om aantallen. Ze willen graag weten voor hoeveel mensen we dit doen. Het is echter lastig om getallen te noemen. We weten hoeveel blinde of dove mensen er zijn. En dat in Nederland ca. 17.000 dove mensen de Nederlandse Gebarentaal (NGT) als moedertaal hebben.² Maar er zijn ook veel onzichtbare en tijdelijke beperkingen, die moeilijk in cijfers te vangen zijn.

Is het eigenlijk wel zo belangrijk om te weten om hoeveel mensen het gaat? Met de missie van het Rijksmuseum in het achterhoofd hebben we geconcludeerd dat we andere keuzes willen maken. Wil je een museum zijn voor iedereen? Dan hoort bij die missie een zo breed mogelijke toegankelijkheid, ook als specifieke doelgroepen klein zijn. Als het om aantallen gaat zijn 17.000 mensen die communiceren in NGT verwaarloosbaar op een jaarlijks bezoekersaantal van ruim 2 miljoen. Toch hebben we ervoor gekozen om programma's te maken in NGT. Hadden we dat niet gedaan, dan zouden we impliciet dove mensen uitsluiten. En zouden we ook afstappen van de missie om betekenisvol te zijn voor iedereen.

Daarbij hebben we gaandeweg gemerkt dat aandacht voor een bepaalde groep mensen veel voordelen voor anderen kan hebben. Is een filmpje ondertiteld voor slechthorende mensen? Dan is het ook uitermate geschikt voor mensen die het filmpje willen bekijken in de stiltecoupé van de trein. Zo zijn er veel meer voorbeelden te bedenken. In feite hebben dus álle bezoekers baat bij een toegankelijk en inclusief museum. Maar hoe begin je?

Het proces

Het is prettig om je eerst op één doelgroep te focussen, om vervolgens, met de ervaring die je daarbij opdoet, langzaam uit te breiden naar andere doelgroepen. Wij zijn begonnen met een rondleiding voor blinde en slechtziende mensen. Waarom? Het Rijksmuseum is gericht op kijken. De voorwerpen staan, hangen en liggen er om gezien te worden. Daardoor is de collectie niet direct toegankelijk voor blinde en slechtziende mensen. Sommige ziende mensen vragen zich zelfs af wat een blind persoon in een museum zoekt. Feitelijk een zinloze vraag, want is het niet aan ieder voor zich om te bepalen of een museum iets voor diegene is? Vincent Bijlo, cabaretier en blind, geeft toch antwoord: 'Ik wil met mijn ziende vrienden een museum bezoeken en praten over kunst. Ik wil mijn kunstervaringen met hen delen, zoals iedereen zijn kunstervaringen wil delen.' Zo simpel is het. Mensen willen gewoon

meedoen in het leven en dus ook een museum bezoeken. Juist omdat het Rijksmuseum niet goed toegankelijk was voor deze doelgroep, besloten we ons eerst hierop te focussen.

We wilden om te beginnen graag mensen uit de doelgroep zelf spreken. Daartoe benaderden we Bartiméus en Stichting KUBES, twee organisaties voor blinde en slechtziende mensen. Zij brachten ons in contact met mensen uit deze doelgroep die bereid waren met ons in gesprek te gaan. Met hen organiseerden we twee bijeenkomsten, waarbij ze ons vertelden hoe we het museum aantrekkelijk konden maken voor hen. Ook maakten we dankbaar gebruik van de expertise die al door andere musea was opgebouwd, zoals het Van Gogh Museum en het Van Abbemuseum.

In dit proces leerden we dat blindheid en slechtziendheid in vele verschillende vormen bestaan en dat mensen met deze beperking lang niet allemaal dezelfde behoeften en wensen hebben met betrekking tot een aangenaam en zinvol museumbezoek. Er bestaat niet zoiets als dé blinde of dé slechtziende persoon. Zo zijn er, net als bij ziende museumbezoekers, mensen die geen rondleiding willen. Dus uitsluitend daarop inzetten bleek geen goed idee. Toch besloten we om hier wél mee te beginnen. Want daarmee, en door de rondleiding samen met de doelgroep te ontwikkelen, konden we hun behoeften leren kennen en het programma bijsturen.

We zagen nóg een voordeel van het starten met één programma, in dit geval een rondleiding: het maakte het makkelijker om erover te communiceren en de doelgroep te bereiken. En wanneer mensen eenmaal weten dat je iets voor hen doet, kun je het aanbod op basis van deze bekendheid verder uitbouwen.

We begonnen dus met het ontwikkelen van een rondleiding. Al snel bleek dat ook de mensen die wel een rondleiding wilden, niet dezelfde wensen hadden. De een wil objecten aanraken, een ander krijgt meer inzicht in het voorwerp door er verhalen over te horen. Hoe om te gaan met deze verschillende behoeften? We kwamen uit op een rondleiding waarbij de rondleider verschillende werkvormen bij zich heeft, en daaruit kan putten al naargelang de wensen van (individueel binnen) de groep. Het uitwerken van dit concept bracht veel creativiteit naar boven en er bleek veel meer mogelijk dan gedacht. Zo maken we gebruik van ‘embodiment’, waarbij een blind persoon in een aantal stappen dezelfde houding aanneemt als de afgebeelde figuur (afb. 3).

Een ander middel zijn voelschilderijen. Daarop is de voorstelling van het echte schilderij nagemaakt met behulp van voellijnen, waarbij ook de textuur van de materialen gevoeld kan worden. Het rieten broodmandje dat te zien is op *Het melkmeisje* is op het voelschilderij eveneens van riet (afb. 4).³

Hoezeer de behoeften van mensen uiteenlopen, blijkt uit de reactie van een van de deelnemers. Een blinde bezoeker vond het voelschilderij helemaal niets: 'Ik wil dat mijn fantasie geprikkeld wordt, ik wil niet dat je als blinde naar de ziende wereld wordt gehaald, maar dat je het gevoel hebt dat je als blinde de ogen worden geopend.'

Om deze variatie in vormen mogelijk te maken, heeft de rondleider een mand bij zich met daarin verschillende voorwerpen (afb. 5). Daarmee proberen we verschillende zintuigen aan te spreken. Zo zijn er objecten die op de schilderijen zijn afgebeeld, zoals een roemer (een 17de-eeuws wijnglas) of een molensteenkraag, waardoor de deelnemers kunnen voelen wat er op het werk te zien is. Vanuit de doelgroep werd geopperd om ook andere zintuigen te prikkelen, zoals de reukzin. Hoe rook de 17de eeuw? Bij het ruiken van geuren bij bepaalde kunstwerken gaat het natuurlijk altijd om interpretaties van een kunstwerk. Daarom is ook dit een middel dat niet iedereen aanspreekt, maar wel naar wens kan worden ingezet.

Als het gaat om de tastzin willen veel blinde en slechtziende mensen het liefst echte objecten aanraken om direct contact te maken met het voorwerp. Dat schuurt met de opdracht van een museum om de collectie in zo goed mogelijke staat te houden. Daarom gingen we samen met de conservatoren op zoek naar objecten die tijdens de rondleiding (met hand-

Stappen van het proces

- Keuze doelgroep
↓
- Onderzoek naar wensen doelgroep
↓
- Ontwikkeling rondleiding
↓
- Communiceren
↓
- Pilot draaien en bijsturen
↓
- Uitbreiding programmering
voor deze doelgroep
↓
- Ontwikkeling rondleiding
voor andere doelgroepen

schoentjes) aangeraakt zouden mogen worden. Daaruit kwamen twee objecten naar voren: een 17de-eeuws kanon en een vliegtuig uit het begin van de 20ste eeuw (afb. 6). Toen de rondleiding al een tijdje liep, zag men dat het heel goed ging waarna het aantal aan te raken voorwerpen kon worden uitgebreid.

Om uit deze veelheid van mogelijke werkvormen te kiezen en er goed mee overweg te kunnen, zijn de rondleiders zorgvuldig getraind. Ze oefenden bijvoorbeeld in het beschrijven van kunst, zodat de bezoeker zich een beeld kan vormen van de voorstelling. Maar we gingen nog een stapje verder. De rondleiders werden ook begeleid in het – al vertellend – creëren van een beleavingsverhaal, zodat de bezoeker met behulp van zijn eigen fantasie een schilderij in kan stappen.

Joan Kuhlman, een slechtziende vrouw, maakte zo'n beleavingsverhaal voor ons over *De Nachtwacht*. Blinde deelnemers aan de rondleiding nemen vlak voor het schilderij plaats op een stoeltje. Elk van hen krijgt een koptelefoon op. De rondleider leest het beleavingsverhaal voor. Door deze setting horen de deelnemers het verhaal goed, terwijl ze achter zich ook het rumoer horen van de vele andere mensen die naar *De Nachtwacht* kijken. Op deze manier ervaren ze het schilderij op een intensieve manier, terwijl ze zich tegelijkertijd samen met alle andere bezoekers onderdeel voelen van het museum.

Afb. 3 Embodiment-opdracht bij de familierondleiding voor blinde en slechtziende mensen

Afb. 4 Slechtiend meisje bestudeert het voelschilderij van
Het melkmeisje

Afb. 5 In de rondleidingsmand zitten objecten om te bekijken, ruiken, voelen en proeven. Met dit plankje kunnen blinde en slechtziende mensen de grove verfstreek van Rembrandts *Joodse bruidje* voelen

Afb. 6 Een kanon uit de 17de eeuw mag worden aangeraakt tijdens de rondleiding voor blinde en slechtziende mensen

Werkvormen voor de rondleiding voor blinde en slechtziende mensen

- Embodiment
- Aanraken van voelschilderijen
- Aanraken van replica's, 3D-modellen, objecten die op schilderijen staan afgebeeld
- Ruiken van geuren
- Proeven van eten dat op schilderijen is afgebeeld
- Aanraken van originele objecten uit de collectie
- Luisteren naar de beschrijvingen van de kunstwerken
- Luisteren naar belevingsverhalen

De rondleiding werd uiteraard getest (en wordt nog altijd aan-
gescherpt naar aanleiding van feedback). Toen deze eenmaal
in volle gang was, konden we op basis van deze ervaring de
programmering voor deze doelgroep met relatief weinig
inspanning uitbreiden. Dit deden we op de volgende manieren:

- Het belevingsverhaal over *De Nachtwacht* werd zo goed
gewaardeerd dat we het op de website hebben gezet,
voorgelezen door Joan Kuhlman zelf, zodat mensen ook thuis
het verhaal kunnen beluisteren en zich even in
De Nachtwacht kunnen wanen.
- De rondleiding, aanvankelijk gericht op volwassenen,
is aangepast voor families en voor scholen voor blinde
en slechtziende kinderen.
- Aanvankelijk programmeerden we de rondleiding eens per
maand, in de vaste opstelling van het museum. Maar de
bekendheid en dus ook de vraag groeide, waarna we de
rondleiding vaker aanboden. Ook was er behoefte vanuit de
doelgroep aan inhoudelijke uitbreiding, zoals rondleidingen
bij de tijdelijke tentoonstellingen. Aan die behoefte voldoen
we sindsdien.
- De wens om originele werken aan te raken kunnen we sinds
de opening van ons nieuwe depot – CollectieCentrum
Nederland – ruimer honoreren: daar organiseren we samen

met conservatoren tastworkshops waarbij deelnemers voorwerpen uit de collectie kunnen aanraken.

- Slechtziende mensen die een schilderij van heel dichtbij willen bekijken nodigen we uit op de prikkelarme avond-openstelling. Dan is er gelegenheid om rustig dicht bij een werk te staan.
- Voor blinde en slechtziende mensen die zelfstandig willen rondlopen, maakten we extra beschrijvingen in de audio-tour in de Rijksmuseumapp. Als ze hun voice-over gebruiken, krijgen ze eerst deze beschrijving van het object of kunstwerk te horen en vervolgens het verhaal van de audiotour.
- Het museum werkt met de navigatie-app eZwayZ, waarbij de bezoeker met zijn telefoon de weg kan vinden door middel van augmented reality. De camera van de telefoon herkent waar je bent en brengt je door middel van geluid en trillingen op de plek waar je wilt zijn (zie ook pp. 80–81, afb. 16).

Spin-off voor andere doelgroepen

Toen we een volgende stap wilden zetten en ons gingen verdiepen in andere doelgroepen, bleken veel aspecten uit de rondleiding voor blinde en slechtziende mensen heel goed herbruikbaar te zijn.

De voelschilderijen gebruiken we inmiddels ook tijdens de rondleiding voor mensen met dementie. Ziende kinderen blijken zich veel beter in een kunstwerk te kunnen inleven door de embodiment-opdrachten. De inzet van geuren is eveneens heel goed bruikbaar voor andere doelgroepen, en lang niet alleen voor mensen met een beperking. Zo kunnen ook ziende bezoekers hun museumervaring verrijken door de toevoeging van geur bij het schilderij *De Slag bij Waterloo* van Jan Willem Pieneman. Zij ruiken de paarden, het angstzweet van de soldaten, het leer van hun laarzen en de natte aarde. En ze ruiken de parfum waarmee, zo gaat het verhaal, Napoleon zich overgoot. Wie alleen naar het schilderij kijkt, zou dit nooit hebben geweten.

De rondleiding voor blinde en slechtziende mensen bleek het begin van een reis die van tevoren niet was uitgestippeld. Inmiddels zijn de rondleiders getraind in rondleidingen voor verschillende doelgroepen, en zetten we de ondersteunende materialen en werkvormen naar wens in bij verschillende mensen. Zo kan een rondleider goed aansluiten bij de behoeften van de deelnemers in de groep.

Afb. 7 Op 17de-eeuwse schilderijen van gedekte tafels is vaak een roemer (wijnglas) afgebeeld. Hier zitten noppen op om te voorkomen dat het glas uit je vettige handen gleed. Voor de blinde of slechtziende museumbezoeker kan het voelen van dit glas een goede aanvulling op de rondleiding zijn, om zich beter te kunnen inleven

‘Ik wil met mijn ziende vrienden een museum bezoeken en praten over kunst. Ik wil mijn kunstervaringen met hen delen, zoals iedereen zijn kunstervaringen wil delen.’

Vincent Bijlo
Cabaretier/publicist
en blind

Afb. 8 Rondleiding voor blinde en slechtziende mensen in de tentoonstelling *Eduardo Chillida in de Rijksmuseumtuinen*, 2018

Afb. 9 Het inzetten van geur bij een schilderij

2

Hoe

De missie om je organisatie toegankelijk te maken kan alleen slagen als aan bepaalde voorwaarden is voldaan: samenwerking met de doelgroep, bewustwording van het personeel en de beschikbaarheid van financiële middelen. Ook heb je een strategie nodig: wat zijn je verschillende uitdagingen? Hoe bereik je de mensen voor wie je het doet? En hoe zorg je ervoor dat dit werk allemaal gedaan kan worden?

Voorwaarden voor toegankelijkheid

- Samenwerking met de doelgroep
- Bewustwording van het personeel
- Financiële middelen

Samenwerking met de doelgroep

Samenwerking met de verschillende doelgroepen staat aan de wieg van elk programma dat we maken. De behoeften en wensen, maar ook de ideeën voor oplossingen komen vanuit de doelgroep zelf. We bekijken die zorgvuldig en nemen ze mee in het aanpassen van bestaande en maken van nieuwe programma's. Daarnaast volgen we nauwgezet wat mensen

wereldwijd zoal tegenkomen op het gebied van toegankelijkheid. Er zijn vele fora, groepen en hashtags over dit onderwerp op social media waar klachten over of ideeën voor locaties gedeeld worden. Gaat het daarbij specifiek over klachten met betrekking tot het Rijksmuseum, dan nemen we contact op met diegene om te begrijpen hoe we dingen kunnen verbeteren.

Op deze manier kwamen we er achter dat een verschoonkamer noodzakelijk is voor mensen die niet zelf naar de wc kunnen en liggend verschoond moeten worden. Zonder zo'n ruimte is een museumbezoek voor hen onmogelijk. En daardoor kan ook het hele gezin van diegene niet komen. Daarom hebben we samen met mensen uit de doelgroep hiervoor een ruimte ingericht, en konden ze ons wijzen op alle details, zoals de juiste tillift en een verstelbaar ligbed. En uiteraard lieten we de ruimte en de faciliteiten vervolgens testen door mensen uit de doelgroep.

De verschoonkamer stond aanvankelijk niet op onze to-dolijst, maar is er gekomen dankzij de vraag van iemand uit de doelgroep. Dit voorbeeld leerde ons hoe belangrijk het is om niet alleen mensen uit de verschillende doelgroepen te betrekken bij de plannen die je zelf maakt, maar om ook te praten met en te luisteren naar mensen met een beperking om dingen te horen waar we zelf niet aan denken. Nog steeds is de verschoonruimte niet perfect; de ruimte ventileert niet goed

en eigenlijk moet er ook een wc zijn. Deze wensen willen we graag realiseren bij een volgende verbouwing.

Diezelfde openheid is nodig bij het maken van programma's: het genereren van ideeën, en het ontwikkelen en testen van een programma gebeurt altijd vanuit of in samenwerking met de doelgroep. Daarbij is het belangrijk om je te realiseren dat iedereen anders is en andere wensen heeft. Betrek je tijdens het maakproces van een programma een of meerdere ervaringsdeskundigen erbij, dan wil dat nog niet zeggen dat zij namens de hele doelgroep spreken. Daarom is het goed om ook samen te werken met professionele organisaties; zij hebben kennis van de doelgroep en hebben vaak ook weer eigen testgroepen. In bijlage 1 staat een lijst van organisaties waarmee het Rijksmuseum samenwerkt.

Als je net begint met het toegankelijker maken van je organisatie duurt het natuurlijk even voordat je een netwerk hebt opgebouwd. Je kunt bijvoorbeeld beginnen met een oproep op social media dat je mensen zoekt. Heb je eenmaal een goed netwerk, dan is het belangrijk dat te onderhouden. En zie mensen niet als gratis adviseurs, maar probeer ze altijd te betalen voor hun diensten. Werk je voor een kleine organisatie met weinig budget, kijk dan naar wat je wel kunt bieden. Nodig de mensen bijvoorbeeld uit voor openingen van tentoonstellingen en geef vooraf eerlijk aan wat ze als tegenprestatie kunnen verwachten.

‘Ik stond buiten in de rij voor de prikkelarme avondopenstelling in het Rijksmuseum. Naast de wachtrij stond een groot videoscherm met bewegende afbeeldingen en tekst, in felle kleuren. Ik moest een tijdje wachten met dat bewegende beeld naast me, terwijl het buiten al flink schemerde waardoor het scherm extra fel oplichtte. Door het wachten en de visuele prikkels was ik al moe voordat ik binnen was. Het is zo belangrijk dat je de hele bezoekersroute elke keer opnieuw goed checkt. Van binnenkomst tot weggaan, overal moeten de irrelevante prikkels weg zijn. Alleen zo weet je zeker dat je overprikkeling kunt voorkomen.’

Iris van Heesch

Directeur Stichting Onbeperkt Genieten
en prikkelgevoelig

Je kunt ook een klankbordgroep opzetten waarmee je structurele bijeenkomsten organiseert. Wij hebben ervoor gekozen om bijeenkomsten te organiseren met steeds andere mensen. Zo blijven we leren en horen we verschillende perspectieven.

Het citaat hiernaast laat zien dat je continu de programma's en omstandigheden moet blijven aanpassen aan de hand van de feedback.

Bewustwording van het personeel

Toegankelijkheid start bij de bewustwording van al het personeel. Het is belangrijk dat iedereen zich bewust is van de eigen rol in de (on)toegankelijkheid van het museum. Een conservator moet bij het tonen van kunstvoorwerpen de toegankelijkheid ervan in het achterhoofd houden. Een educator moet bij het schrijven van een tekst nadenken of deze wel voor iedereen te begrijpen is. Een beveiliging moet inzien waarom bezoekers zich op een bepaalde manier gedragen vanwege hun beperking.

Om deze bewustwording bij alle collega's te laten groeien, hebben we drie beperkingenpakken aangeschaft.⁴ Deze pakken bestaan uit een bril waardoor je bijna niets meer ziet, een koptelefoon waardoor je slecht hoort, een soort harnas

‘Om ervoor te zorgen dat mijn collega’s trots zijn, deel ik alles wat we doen. Alle aanpassingen, hoe klein ook, staan op intranet, zodat iedereen ziet dat er verandering plaatsvindt. En daarnaast post (en lees) ik veel op social media. Zo ontdekte ik dat het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) een kamerstuk ging schrijven over toegankelijkheid in culturele instellingen. Ik heb contact gezocht met het adviesbureau zodat we kennis konden uitwisselen en bekend wordt wat we als Rijksmuseum doen. Uiteindelijk zijn ze bij ons langs geweest en staat het Rijksmuseum in dat kamerstuk genoemd. Op die manier is het management van het museum trots en dat helpt mij weer om nieuwe dingen voor elkaar te krijgen.’

Cathelijne Denekamp

Afb. 10 Medewerkers van het Rijksmuseum krijgen een rondleiding in beperkingenpakken

‘Ik was overtuigd van mijn missie. Daarom hield ik, toen ik net begon, meteen enthousiast een presentatie voor de collega’s over toegankelijkheid. Maar sommigen hadden kritische vragen over het belang daarvan. Ik had dat niet voorzien en dat scherpte mijn besef dat dit onderwerp niet vanzelfsprekend bij iedereen evenveel aandacht heeft.’

Cathelijne Denekamp

waardoor je lichaam zwaarder voelt, en gewichten aan je polsen en enkels waardoor je beperkt wordt in je bewegingen. Gekleed in dit pak kregen personeelsleden een rondleiding van een uur door het museum, en ze reden daarbij ook nog een stukje in een rolstoel (afb. 10). Sinds 2023 zijn we gestopt met deze manier van bewustwording, naar aanleiding van een wetenschappelijk onderzoek van [Movisie](#). Uit het onderzoek (niet afgenomen in het Rijksmuseum) blijkt dat mensen zonder beperking na het uitvoeren medelijden kregen met mensen met een beperking en de afstand dus groter werd. Het simuleren legt de nadruk op wat mensen niet kunnen in plaats van wat ze wel kunnen.

Om de bewustwording bij collega's te versterken en het belang van toegankelijkheid op de agenda te houden, geeft de manager Toegankelijkheid regelmatig presentaties bij de verschillende afdelingen of bespreekt daar een toegankelijkheidsonderwerp. Ook zijn er veel individuele gesprekken met het personeel. Dit kost natuurlijk veel tijd. Daarom is het Rijksmuseum nu gestart met ambassadeurs. Dat zijn collega's van verschillende afdelingen die acht keer per jaar samenkomen. Zij signaleren wat er op hun afdeling gebeurt. De ambitie om het thema toegankelijkheid in te bedden in de hele organisatie is best groot. Het kan soms lastig zijn als je in gesprekken reacties krijgt als: 'Over hoeveel mensen gaat dit eigenlijk?' Het blijft daarom nodig om het belang van deze ambitie steeds opnieuw uit te leggen. De ambassadeurs zijn daarin cruciaal, opdat daarmee het draagvlak groeit en het

besef op een organische manier in de organisatie verankerd raakt. Uiteindelijk wil je dat alle collega's zich niet alleen bewust zijn van het thema toegankelijkheid, maar de toegankelijkheid van je organisatie zien als een gezamenlijke prestatie en daar trots op zijn.

Financiële middelen

Fysieke aanpassingen aan het gebouw zijn vaak duur. Programma's ontwikkelen kost geld. Kortom, er is budget nodig. Het Rijksmuseum heeft de benodigde gelden extern geworven bij sponsors, schenkers en (institutionele) fondsen. Ook de functie van manager Toegankelijkheid werd lange tijd vergoed door een fonds.

Er zijn in de afgelopen jaren veel subsidies en fondsen op het gebied van toegankelijkheid bijgekomen. In bijlage 2 is een lijst opgenomen van de verschillende fondsen waarmee het Rijksmuseum samenwerkt op dit gebied.

Daarnaast maken sponsors het ons mogelijk om specifieke projecten uit te voeren, zoals Nachtwacht on Tour, waarbij we samenwerken met onder meer Philips. Dit project is ontstaan tijdens de eerste lockdown in 2020 vanwege de coronapandemie, toen verpleeghuizen op slot gingen. Vier levensgrote replica's van *De Nachtwacht* worden op aanvraag naar

verpleeghuizen gebracht en blijven daar een paar weken staan, zodat bewoners het schilderij in alle rust van dichtbij kunnen bekijken. Ook leiden we medewerkers van Philips op tot ‘Nachtwachtexpert’. Deze medewerkers gaan, in het kader van maatschappelijk vrijwilligerswerk, een dagje naar zo’n verpleeghuis om iets te vertellen over *De Nachtwacht* en met bewoners in gesprek te gaan. Hierdoor voelen de medewerkers van Philips zich betrokken en trots. Dit levert zo een mooie samenwerking op.

Communicatie

Het kan best frustrerend zijn als er in het begin niet zo veel mensen op je programmering af komen. Zo duurde het best lang voordat mensen met een beperking doorhadden dat er ook voor hen iets te doen is in het Rijksmuseum. Grote marketingcampagnes gaan vaak over de tijdelijke tentoonstellingen, terwijl de toegankelijke programma’s – aanvankelijk – alleen plaatsvonden in de vaste opstelling van het museum. Op het moment dat mensen met een beperking de nieuwsbrieven en persberichten over de tentoonstellingen zagen, wilden zij daar uiteraard ook graag heen. Daarom bieden we nu standaard bij elke tentoonstelling een prikkelarme avondopenstelling, een rondleiding voor blinde en slechtziende bezoekers en een rondleiding in Nederlandse Gebarentaal. Het is dus belangrijk om in alle communicatie

over de tentoonstellingen ook de toegankelijke programmering mee te nemen. Deze tijdelijke programma's lopen veel beter dan die in de vaste opstelling, wat goed verklaarbaar is; een tentoonstelling is er maar een paar maanden en heeft daardoor urgentie.

Communicatie over je aanbod kan ook tot stand komen door samenwerkingen aan te gaan met belangenverenigingen; zij hebben vaak een grote achterban en kunnen die via hun eigen communicatiekanalen bereiken. Verder zijn er allerlei organisaties zoals Alzheimer Nederland, de Oogvereniging en de Hersenstichting, die eigen nieuwsbrieven of tijdschriften uitbrengen voor de respectieve doelgroepen. Probeer daarin te komen met je aanbod. Ook kun je aan iedereen die deel heeft genomen aan een toegankelijk programma vragen of ze op een mailinglist gezet willen worden. Zo groeit je eigen bestand en kun je aan alle mensen op de mailinglist eenvoudig per e-mail het actuele programma bekendmaken.

De functie manager Toegankelijkheid

Het Rijksmuseum heeft sinds 2017 een manager Toegankelijkheid in dienst voor 32 uur per week. In de Verenigde Staten is deze functie heel gangbaar. Nederland heeft niet zo veel grote musea waarbij het mogelijk is een dergelijke aparte functie in het leven te roepen. Meestal wordt de verantwoor-

delijkheid voor toegankelijkheid verdeeld over verschillende mensen in de organisatie: iemand van de afdeling Educatie verzorgt de programma's, iemand van het facilitair bedrijf zorgt voor de fysieke toegankelijkheid, een personeelsadviseur werft mensen met een beperking, enzovoort. De functie in het Rijksmuseum werd de eerste vier jaar betaald door externe fondsen. Daarna werd het een vaste formatieplek. Wanneer iemand zich geheel kan richten op dit onderwerp ontstaat er continuïteit, waardoor meer doelen gerealiseerd kunnen worden en de processen sneller verlopen. Bovendien kan diegene zich echt verdiepen in kwesties, reëel inzicht vergaren en tot gezamenlijk gedragen oplossingen komen. Een voorbeeld is de kwestie van de scooter (zie p. 52).

Is het belangrijk dat de manager Toegankelijkheid zelf een beperking heeft? Het is in ieder geval van groot belang dat de organisatie personeel met een beperking in dienst heeft, omdat de instelling daar inclusiever van wordt (zie ook p. 87). Toch is het volgens ons niet per se noodzakelijk om voor deze functie zelf een beperking te hebben; de manager Toegankelijkheid moet zich bezighouden met alle mogelijke beperkingen die er zijn en zal die dus zelf nooit allemaal tegelijk hebben. Het is vooral belangrijk dat deze persoon zich goed informeert en alles in samenwerking doet met verschillende doelgroepen en belangenorganisaties. Diegene moet een spin in het web zijn en kunnen schakelen tussen alle interne afdelingen, externe doelgroepen en relevante

‘Toen ik startte inventariseerde ik eerst de klachten van bezoekers uit het afgelopen jaar op het gebied van toegankelijkheid. Deze gingen vrijwel allemaal over het feit dat de scootmobiel niet naar binnen mocht. Met een scootmobiel kunnen gebruikers zelfstandig het museum bezoeken, het maakt ze onafhankelijk. Het verbod hierop kwam voort uit de angst dat iemand tegen een kunstwerk of object aan zou rijden. Ik ben informatie gaan verzamelen bij andere grote musea waar scootmobielen wel toegestaan zijn, zoals het Metropolitan Museum in New York, het Louvre in Parijs en het Victoria and Albert Museum in Londen. Daar bleek nog nooit iets te zijn beschadigd. Mensen gedragen zich echt wel voorzichtig in musea. Ook gaat het om kleine aantallen; gemiddeld kwam er bij deze musea één persoon per dag in een scootmobiel. Ik heb ons hoofd Bureau Collecties en ons hoofd Beveiliging in contact gebracht met hun collega’s in die andere musea. Zo konden we met de opgedane kennis gedrieën met de directie in overleg zodat we mensen met een scootmobiel konden ontvangen.’

Cathelijne Denekamp

organisaties. En daarnaast ook een projectmanager zijn die inspireert, bewustwording kan creëren, veel luistert, maar ook continu probeert om dingen voor elkaar te krijgen.

Meestal is deze functie ingebed in de afdeling Educatie, wat tot 2023 ook zo was bij het Rijksmuseum. Dit heeft veel voordelen; zo kon er snel een groot aantal nieuwe programma's worden gemaakt en konden we voor de doelgroepen merkbaar toegankelijker worden. Het is nu eenmaal zo dat een rondleiding voor blinde en slechtziende bezoekers meer aandacht krijgt dan een – ook voor deze mensen belangrijke – betere verlichting op zaal. Toch is de functie breder; zoals in het volgende hoofdstuk wordt beschreven gaat het ook om inhoudelijke, digitale, fysieke, sociale, financiële en representatieve toegankelijkheid.

Sinds 2023 is de manager Toegankelijkheid een staffunctie geworden en direct onder de directie geplaatst. Zo wordt intern en extern zichtbaar dat toegankelijkheid afdelingsoverstijgend is en dus veel meer omvat dan het maken van programma's voor specifieke doelgroepen.

3
Wat

Het Rijksmuseum heeft zes verschillende soorten toegankelijkheid gedefinieerd die we willen waarborgen.⁵

1. Inhoudelijke toegankelijkheid:

toegang tot de verhalen over de collectie voor mensen met een beperking.

2. Digitale toegankelijkheid:

mogelijkheden tot het raadplegen van digitale informatiebronnen (website, app) voor mensen met een beperking.

3. Fysieke toegankelijkheid:

toegankelijkheid van het gebouw, de directe omgeving en de bewegwijzering voor mensen met een beperking.

4. Sociale toegankelijkheid:

ontvangst en bejegening van mensen met een beperking door het personeel.

5. Financiële toegankelijkheid:

voor een aanzienlijk aantal mensen met een beperking is een entreekaartje of een programma duur.

Toegankelijkheid betreft dus ook de prijs van je aanbod.

6. Representatieve toegankelijkheid:

afspiegeling van de samenleving in het personeel. En herkenbaarheid van mensen met een beperking in de museumcollectie.

Inhoudelijke toegankelijkheid

Bedenk dat mensen met een beperking geen doelgroep op zichzelf zijn, maar onderdeel van de algemene doelgroepen van een museum, zoals kunstliefhebbers, toeristen, families met kinderen en scholen. We proberen daarom de reguliere programmering zo toegankelijk en inclusief mogelijk te maken, zodat meer mensen mee kunnen doen. Dat doen we door onze rondleiders te trainen op verschillende doelgroepen en hun de ruimte te bieden om het programma aan te passen aan de verschillende behoeften van de deelnemers. Op die manier streven we zo goed mogelijk naar inclusiviteit.

Toch is het voor bepaalde mensen prettiger om wel exclusief ontvangen te worden. Daarom bieden we ook programma's die specifiek voor bepaalde doelgroepen zijn gemaakt. Hierbij een greep uit ons aanbod.

Rondleiding in Nederlandse Gebarentaal

De rondleiding in Nederlandse Gebarentaal (NGT) wordt op vaste momenten aangeboden voor volwassenen in de dan lopende tijdelijke tentoonstelling. Rondleidingen in NGT in de vaste opstelling en voor families zijn alleen mogelijk op aanvraag, omdat hier minder vraag naar is. Dove bezoekers uit het buitenland kunnen op aanvraag een rondleiding in International Sign boeken. Al deze rondleidingen worden gegeven door dove rondleiders. Het is een bewuste keuze om

de rondleiding niet te laten geven door een horend persoon met hulp van een tolk; de rondleider is iemand voor wie NGT de eerste taal is zodat het verhaal niet getolkt wordt overgebracht. De rondleiders worden opgeleid door Stichting IN Gebaren, die ook de kwaliteitsbewaking doet. Voor dove mensen die zelfstandig de vaste opstelling willen bezoeken is er in de Rijksmuseumapp een videotour in NGT.

Rondleiding voor blinde en slechtziende mensen

De rondleiding voor blinde en slechtziende mensen (zie ook pp. 20–32) wordt als instaprondleiding aangeboden bij zowel de vaste opstelling als de desbetreffende tijdelijke tentoonstelling. Daarnaast is er een rondleiding op aanvraag te boeken voor families met kinderen.

Tastworkshop

In het CollectieCentrum Nederland (CC NL), waar zich de niet-tentoongestelde kunstwerken bevinden van onder andere het Rijksmuseum, organiseren we tastworkshops. Blinde en slechtziende mensen kunnen daar objecten voelen onder leiding van een conservator die vertelt over de herkomst en de materialen van het voorwerp (afb. 11).

Rondleiding voor families met speciale behoeften

Ook bieden we een rondleiding voor families met kinderen met speciale behoeften (afb. 12). Sommige kinderen hebben speciale behoeften door een verstandelijke of meervoudige

Afb. 11 Tastworkshop in CC NL

beperking, een lage cognitieve en/of sociaal-emotionele ontwikkeling of door een andere oorzaak. De rondleiding die we voor deze kinderen en hun familie ontwikkeld hebben is alleen op aanvraag te boeken. Op die manier is het een privéronleiding en heeft de rondleider alle aandacht voor het kind. De rondleiders zijn op deze doelgroep getraind en zijn in staat om zich volledig aan te passen aan de behoeften van het kind. Zij hebben hiervoor de beschikking over een uitgebreide familie-kit met materialen en werkvormen.

Onvergetelijk Museum voor mensen met dementie

Het Stedelijk Museum Amsterdam en het Van Abbemuseum hebben een heel mooie rondleiding ontwikkeld met de naam Onvergetelijk Museum, voor mensen met dementie, die in elk museum toepasbaar is. Tijdens de Onvergetelijk-rondleidingen bekijken deelnemers en hun dierbaren een klein aantal objecten waarbij achtergrondkennis niet nodig is; centraal staan het genieten van kunst, de persoonlijke beleving en het samen in gesprek gaan. We konden het Onvergetelijk-programma direct implementeren in het Rijksmuseum (afb. 13). Op de website onvergetelijkmuseum.nl staat het allemaal duidelijk uitgelegd.

Rondleiding op locatie voor ouderen in verpleeghuizen

Op aanvraag kan een rondleiding op locatie voor ouderen in verpleeghuizen worden geboekt. De rondleider komt dan naar het verpleeghuis toe en vertelt over de kunstwerken die

Afb. 12 Rondleiding voor families met kinderen met speciale behoeften

Afb. 13 Rondleiding voor mensen met dementie en hun dierbaren

in hoge resolutie op een scherm worden getoond. Ook neemt de rondleider een aantal objecten mee die de mensen kunnen aanraken, ruiken of proeven, om daarmee het verhaal te verlevendigen, zoals een molensteenkraag, een replica van een kunstobject of een kaneelstokje.

Rondleiding voor mensen met een verstandelijke beperking

Voor mensen met een licht verstandelijke beperking bieden we een rondleiding met een creatieve opdracht. Tijdens de rondleiding gaan de deelnemers op zaal schetsen wat ze zien om dat vervolgens in een workshopruimte af te maken. Deze rondleiding is alleen te boeken op aanvraag en ook hier past de rondleider diens verhaal en manier van communiceren aan op het niveau van de deelnemers.

Speciaal onderwijs (SO)

Het Rijksmuseum ontvangt 200.000 leerlingen per jaar. Een deel daarvan komt vanuit het speciaal onderwijs (SO). Hierbij is persoonlijk contact met de scholen cruciaal om het bezoek voor te bereiden, door de onzekerheden bij de leerkrachten weg te halen en hun vragen te beantwoorden: kunnen onze kinderen dit wel, hoe moeten we dit organiseren? Daarom heeft de afdeling Publiek & Educatie een medewerker SO die deze onzekerheden kan wegnemen en ook actief scholen kan benaderen.

Deze kinderen hebben bij hun bezoek meer persoonlijke aandacht nodig. Daarom kan het SO in kleine groepjes deelnemen aan de verschillende programma's. Dit betekent dat elke rondleiding niet door één, maar door twee rondleiders wordt gegeven. Dat zorgt voor rust en meer individuele aandacht voor de kinderen, die daardoor een kwalitatief goed museumbezoek beleven.

Anders dan bij het reguliere onderwijs kent het SO geen curriculum, waar de Rijksmuseumprogramma's standaard op aansluiten. De programma's voor het SO moeten per groep aangepast worden op de specifieke en vaak uiteenlopende behoeften van de leerlingen. Daartoe zijn de rondleiders in staat; zij zijn onder meer getraind op de omgang met leerlingen met autisme, adhd en een licht verstandelijke beperking.

Het aanbod voor blinde, slechtziende en dove kinderen is ook geschikt voor het reguliere onderwijs. Als er bijvoorbeeld een reguliere schoolklas op bezoek komt waarin een van de leerlingen blind is, dan krijgt de hele klas de rondleiding voor blinde kinderen, waarbij echte objecten aangeraakt mogen worden.

Prikkelarme avondopenstellingen

Voor mensen die snel overprikkeld zijn door bijvoorbeeld autisme, hersenletsel, burn-out of ziekte kan een museumbezoek snel te veel zijn. Daarom organiseren wij prikkelarme avondopenstellingen, waarbij er minder mensen toegelaten

Afb. 14 Prikkelarme avondopenstelling

worden, de lichten in het Atrium gedimd zijn, het personeel fluistert en er een rustruimte is om even bij te komen (afb. 14). De avonden zijn ook bedoeld voor bezoekers voor wie drukte niet handig is, zoals mensen in een rolstoel die de kunstwerken vaak niet goed kunnen zien door alle staande bezoekers vóór hen. Of mensen die slechtziend zijn en de werken van wat dichterbij willen bekijken.

Er zijn prikkelarme avonden voor alleen volwassenen en avonden voor families met kinderen. We hebben dit onderscheid gemaakt, omdat we merkten dat de kinderen soms geluiden maken die door anderen als storend ervaren kunnen worden. We vragen iedereen bij binnenkomst om stil te zijn en indien noodzakelijk te fluisteren. Tijdens deze avonden bieden we rondleidingen aan. Op de familie-avond liggen er in de museumzalen ook kaarten met opdrachten die heel feitelijk zijn en daarom goed werken voor kinderen met autisme.

Speciale talkshows

Op gezette tijden organiseren we speciale talkshows die we samen met de doelgroep bedenken. Zo organiseerden we in 2021 bij de tentoonstelling *Slavernij* samen met dove mensen een avond over de raakvlakken tussen slavernij en het verbod op gebarentaal van 1880 tot 1980. In beide gevallen, bij dove mensen en bij tot slaaf gemaakte mensen, werd je eigen taal en dus je identiteit van je afgenomen. Zonder de twee

situaties aan elkaar gelijk te stellen, werden herkenbare patronen belicht: in onderdrukking en discriminatie, machtsstrijd, de kracht van taal, de manieren waarop verhalen worden doorverteld, en het gegeven dat het verleden doorwerkt in het heden en hoe we hiervan kunnen leren. Op deze manier gebruikten we de tentoonstelling om een ander maatschappelijk probleem aan de orde te stellen. Het evenement bestond uit een paneldiscussie in Nederlandse Gebarentaal (NGT), waaraan onder andere conservatoren van het Rijksmuseum en een aantal dove mensen van Musea in Gebaren en het Nederlands Gebarencentrum deelnamen.

Digitale toegankelijkheid

Website

De meeste mensen kijken, voordat ze een museum bezoeken, eerst op de website voor informatie of om een kaartje te kopen. Je website moet dus toegankelijk zijn. Wettelijk is bepaald dat deze moet voldoen aan de technische richtlijnen van de WCAG (Web Content Accessibility Guidelines). Dit is een minimale set eisen. Maar als je website daaraan voldoet betekent het niet automatisch dat deze voor iedereen gebruiksvriendelijk is. Er zijn simpelweg te veel individuen met elk een eigen specifieke situatie. Terwijl voor de één een grotere contrastverhouding beter is omdat hij slechtziend is, kan dit voor een ander weer te veel prikkels geven omdat

zij lichtgevoelig is. Het is dus belangrijk dat je veel test met verschillende mensen en dat je je websitebezoekers mogelijkheden geeft om de informatie op verschillende manieren tot zich te nemen, bijvoorbeeld voorgelezen en in verschillende contrasten, met of zonder afbeeldingen.

Bij de ontwikkeling van de website van het Rijksmuseum is rekening gehouden met toegankelijkheid. De website is bijvoorbeeld getest door diverse mensen met een beperking. In het ontwerp is veel nadruk gelegd op het gebruik van grote visuals. Dat vormt een drempel, onder meer voor mensen met een visuele beperking of mensen die overgevoelig zijn voor prikkels. Iemand die geen muis, trackpad of touchscreen kan gebruiken, moet stapsgewijs door de website heen, bijvoorbeeld met behulp van een toetsenbord. Bij bepaalde handelingen, zoals bij het bestellen van een ticket, kunnen dat te veel stappen worden. De website willen we dus blijven optimaliseren voor elke doelgroep.

Nieuwsbrief

Het Rijksmuseum verstuurt verschillende nieuwsbrieven, waaronder sinds kort een nieuwsbrief over toegankelijkheid. Deze is getest door verschillende doelgroepen en daardoor goed toegankelijk. Wat we niet getest hadden, was de inschrijfprocedure voor de nieuwsbrief. Dat bleek voor blinde en slechtziende mensen niet te doen. Dit voorbeeld laat weer zien dat je het hele traject moet testen, van begin tot eind.

Webpagina

De Rijksmuseumwebsite heeft een aparte webpagina over toegankelijkheid die direct vanaf de homepage te vinden is. Die pagina geeft informatie over alles wat wel en niet kan in het museum. Er staan tips voor een rustiger museumbezoek, zoals op welke tijden het minder druk is en waar je rustig kunt zitten. Er kan een formulier gedownload worden voor mensen die voorbij de rij willen omdat zij bijvoorbeeld weinig energie hebben. Er zijn documenten met tips over hoe het bezoek voorbereid kan worden, zoals 'waar is de ingang', 'wie controleert je kaartje', 'waar zijn de gehandicapten-parkeerplaatsen' en 'hoe ver is het van daaraf lopen naar het museum'. Op deze pagina staan ook alle toegankelijke programma's die geboekt kunnen worden.

Podcast

Van elke aflevering van de podcast 'In het Rijksmuseum' wordt een transcriptie gemaakt voor slechthorende mensen of voor mensen die vanwege prikkelgevoeligheid niet naar een podcast kunnen luisteren. Deze is te vinden op de website.

Social media

Ook de uitingen van het Rijksmuseum op social media vallen onder digitale toegankelijkheid. Het socialmediateam van het Rijksmuseum heeft een workshop gevolgd om te leren hoe je online content toegankelijk maakt, voor zowel Nederlandse als internationale online geïnteresseerden. Zo lanceerden we

voor dove mensen in het buitenland een filmpje op YouTube in International Sign over de gezichtsuitdrukkingen van Rembrandt, waarbij we de koppeling maakten met het belang van gezichtsuitdrukkingen in gebarentaal. Omdat het filmpje ondertiteld was, konden ook horende mensen het volgen.

Audiotours

De Rijksmuseumapp biedt audiotours langs 300 objecten in de vaste opstelling, en voor elke tentoonstelling wordt een nieuwe tour gemaakt. Deze audiotours worden veel gebruikt in het Rijksmuseum. Op die manier kan men zelfstandig rondlopen en informatie over een kunstwerk krijgen op het moment dat men dat zelf wil. Mensen met een beperking kunnen gebruikmaken van de volgende mogelijkheden:

- Bij elke stop in de audiotour is in de app een transcriptie te lezen.
- Er is een videotour van de hoogtepunten in Nederlandse Gebarentaal.
- Bij het huren van de audiotour kan een ComPilot geleend worden die de audiotour direct verbindt met een gehoorapparaat.
- Blinde bezoekers kunnen de voice-over aanzetten, waarbij ze eerst een beschrijving van het object horen en daarna de audiotour. Deze beschrijvingen zijn gemaakt door Front Office-medewerkers die tijdens de coronapandemie thuis

zaten. Dit droeg dus direct bij aan de bewustwording.

- Voor elke tentoonstelling wordt een prikkelarme versie van de audiotour gemaakt zonder bijgeluiden en muziek.

Online interactieve rondleidingen

Toen het museum dicht was wegens de coronapandemie, zijn we begonnen met online interactieve rondleidingen. Voor het speciaal onderwijs werkte dit heel goed. De leerlingen konden vanuit hun klas het Rijksmuseum verkennen. Nu het museum weer open is, bieden we het speciaal onderwijs nog steeds eerst de online les aan, zodat ze zich goed kunnen voorbereiden. Het voordeel van een online rondleiding is dat je enorm kunt inzoomen op de schilderijen, makkelijk kunt switchen van het ene naar het andere schilderij en dus goed kunt vergelijken.

Fysieke toegankelijkheid

Het eerste wat we deden op het gebied van fysieke toegankelijkheid was contact opnemen met de Nationale Vereniging de Zonnebloem, voor mensen met een lichamelijke beperking. We nodigden de vereniging uit om onderzoek te doen waarbij ervaringsdeskundigen en toegankelijkheidsexperts het hele Rijksmuseum onder de loep namen. We ontvingen een uitgebreid rapport met quick wins en suggesties voor de lange termijn. We zijn direct begonnen met de quick wins:

- Uitleenplattegronden beschikbaar maken met daarop de snelste routes naar de lift, toegankelijke toiletten, zitplekken en ruimtes waar het rustig is in het museum.
- Informatie verschaffen op de toegankelijkheidspagina van de website over hoe je rustig een museum kunt bezoeken. Ook hebben we een document toegevoegd dat kan worden uitgeprint om voorbij de rij te mogen.
- Aanschaf van lichtgewicht opvouwbaar krukjes.
- Voice-over in de liften die zegt op welke verdieping je bent.
- Afvlakken van drempels.
- Extra bewegwijzering voor rolstoelroutes.
- Aanpassingen in de toegankelijke toiletten, zoals het

aanbrengen van een beugel aan de binnenkant van de deur en de vervanging van de prullenbakken (er stonden prullenbakken die je alleen met je voet kon openmaken).

- De koffiecorner is alleen te bereiken via een trap naar beneden. Nu hebben we ook boven aan die trap tafeltjes neergezet voor mensen in een rolstoel. Om ervoor te zorgen dat deze tafeltjes beschikbaar blijven voor wie ze bedoeld zijn, is er een sticker met rolstoelsymbool opgeplakt.
- Rustplekken. Zo moeten er in de museumzalen voldoende bankjes zijn om even bij te komen. Ook buiten de museumzalen is een prikkelvrije rustruimte nodig, voor mensen die echt even overprikkeld zijn. We hebben in het museum een plek met een relaxstoel en dimbaar licht. Deze ruimte is alleen te bereiken onder begeleiding van een beveiliging. In de praktijk gebeurt het ook vaak dat mensen die overprikkeld zijn naar een ruimte dichterbij worden begeleid, bijvoorbeeld naar een bankje onder een trap. Er zijn dus meer prikkelarme plekjes in het museum om even te zitten en bij te komen.

Op de lijst van aanbevelingen van de Zonnebloem stonden ook grotere aanpassingen die om grotere budgetten vragen. Die verdelen we over de komende jaren. In 2023 staat onder meer het toegankelijk maken van het Auditorium op de lijst, de zaal waar lezingen, debatten en andere programma's

plaatsvinden. Voor iemand in een rolstoel is hier alleen plaats achter in de zaal. Een spreker in rolstoel kan niet op het podium komen. Om dit mogelijk te maken hebben we een traplift nodig. Deze realisatie laat de omvang van toegankelijkheid zien: wil je er voor iedereen zijn, dan moeten we ervoor zorgen dat er lezingen kunnen worden gegeven door mensen in een rolstoel.

Bewegwijzering

Mensen met weinig energie zijn ermee geholpen als ze niet lang naar de weg hoeven te zoeken. Duidelijke bewegwijzering is cruciaal. Het Rijksmuseum gaat deze aanpassen, zodat de museumroutes duidelijker worden.

Verlichting

Ook de verlichting in het museum is belangrijk. Elke bezoeker moet goed kunnen zien waar hij of zij loopt. De objecten moeten goed zichtbaar en de tekstborden goed leesbaar zijn. Daar zitten soms wel knelpunten, omdat bepaalde objecten (zoals werken van papier of textiel) niet blootgesteld mogen worden aan veel licht. We proberen dan toch altijd het maximale te doen. Ook kun je ervoor kiezen om een zaklamp mee te geven aan individuele bezoekers of tijdens een rondleiding. Zorg dat de overgangen van een lichte naar een donkere ruimte niet te hard zijn; voor slechtziende mensen kan het lastig schakelen zijn.

‘Het Atrium in het Rijksmuseum is een vrij onoverzichtelijke ruimte waar veel prikkels zijn. Mijn dochter begrijpt zo weinig van de wereld dat het voor haar belangrijk is om overzicht te hebben. Wij willen dus zo kort mogelijk in het Atrium zijn en weten waar we heen moeten, om snel in de zalen te komen waar we met haar naartoe willen. Dit is de grootste belemmering voor haar om het Rijksmuseum te bezoeken.’

Hester Kuiper

Moeder van een kind met
een meervoudige beperking

Tekstbordjes

De tekstbordjes in het Rijksmuseum zijn niet voor iedereen en niet altijd goed leesbaar. Het lettertype is te gecondenseerd, en de lettergrootte en de afstand tussen de letters en regels zijn te klein voor mensen die slecht zien of in een rolstoel zitten en van wat verder weg moeten kijken. Dit aanpassen voor de 8000 objecten in het museum zou een groot karwei zijn. En ook de keuze wát we zouden willen aanpassen is niet eenvoudig te maken, want – zoals eerder gezegd – niemand is hetzelfde, en ook binnen de slechtziende doelgroep zijn er verschillende wensen. Daarom hebben we ervoor gekozen de tekstbordjes in de app van het Rijksmuseum te zetten. De app past zich aan de instellingen van de gebruiker van de telefoon aan, en zo worden de letters dus zo groot als de gebruiker wil.

Collectie

De collectie zelf moet natuurlijk fysiek toegankelijk zijn, dat wil zeggen dat de kunstvoorwerpen goed te zien zijn, nog afgezien van een goede verlichting. In het ideale geval kan een rolstoel tot onder een vitrine rijden, zodat het object van dichtbij bekeken kan worden. Ook dienen objecten in een vitrine niet plat te liggen maar schuin te staan, zodat ook iemand die klein is of in een rolstoel zit ze kan zien. Schilderijen hangen meestal op 1,60 meter van de grond. Wie in een rolstoel zit, heeft een kijkhoogte van 1,20 meter. Bij grote schilderijen is het niet zo erg als die wat hoger hangen, hoewel ook daarbij belangrijk is hoe de lichtspot erop staat en of het

licht niet weerkaatst wordt voor bezoekers die vanuit een lager perspectief kijken.

In het Rijksmuseum worden werken van papier getoond in speciaal daarvoor ingerichte prentenkabinetten. Deze werken zijn vaak heel precies getekend en van een kleiner formaat, en moeten dus van dichtbij bekeken kunnen worden. We hebben daarom alle prenten op 1,40 meter van de grond gehangen, zodat bezoekers die klein zijn of in een rolstoel zitten iets omhoog moeten kijken en de staande lange bezoekers juist iets omlaag. Om te weten te komen of dit voor iedereen werkt, testen we dit gedurende een jaar, waarbij we ook publieksonderzoek doen.

Een andere aanpassing die we deden betreft een grote vaas waarvan de bovenkant bijzonder is. We hebben een spiegel boven de vaas gehangen, zodat ook mensen die vanuit een laag perspectief kijken de bovenkant kunnen zien, via het spiegelbeeld (afb. 15).

Tentoonstellingen

Dit betreft allemaal (wensen voor) aanpassingen in de vaste opstelling. Die zijn lastiger door te voeren dan die in tijdelijke tentoonstellingen. De inrichting van de permanente opstelling staat immers vast, terwijl tijdelijke tentoonstellingen telkens opnieuw worden ontworpen. Daarom hebben we samen met de Zonnebloem, Bartiméus en de Stichting Onbeperkt Genieten

Afb. 15 Via de spiegel boven deze vaas kunnen ook mensen in rolstoel of kleine mensen de bovenkant van het kunstwerk zien

een richtlijndocument opgesteld voor toegankelijkheid van tentoonstellingen.⁶ De vormgever krijgt dit document voordat hij of zij begint met het ontwerp van de tentoonstelling. Het eerste ontwerp wordt bekeken en van commentaar voorzien door een klankbordgroep. Niet altijd kunnen alle wensen worden overgenomen, maar door deze werkwijze zijn de conservatoren en tentoonstellingsmakers zich wel bewust van de eisen voor optimale toegankelijkheid. Mocht er besloten worden niet mee te gaan in deze wensen, dan doen zij dat op basis van een bewuste keuze voor een ander te bereiken effect bij de bezoeker. Bijvoorbeeld omdat een bepaalde beleving wordt nagestreefd.

Voor de tentoonstelling *Onderkruipsels* in het najaar van 2022 werden de muren en vloeren heel donker gemaakt om je het gevoel te geven dat je je onder de grond bevindt. De beleving stond voorop. Als de muren en vloer dezelfde kleur hebben, zien slechtziende mensen echter niet waar de vloer ophoudt en de muur begint en kunnen ze zich dus slecht oriënteren (zie ook p. 79).

Evenementen

Ook evenementen die in het museum worden georganiseerd dienen toegankelijk te zijn. Onze afdeling Evenementen & Ontvangsten heeft een checklist met zaken als: zijn er voldoende zitjes, kunnen mensen even ergens uitrusten in een rustige ruimte, zijn er lage statafels?⁷ Daarnaast vragen

‘In het geval dat een donkere ruimte bijdraagt aan de beleving zit je in een spagaat op het gebied van toegankelijkheid. Maak je het toegankelijk voor mensen die niet goed zien door voldoende licht en contrast aan te brengen, dan haal je de beleving weg voor mensen die goed zien. En dan bereik je niet wat je wilt met het ontwerp. Ik zou in dit specifieke geval hiervoor kiezen: maak een zeer duidelijk voelbare lijn op het loopgedeelte en maak deze het liefst ook goed zichtbaar. Geef hierover informatie op de toegankelijkheidspagina van jullie website.’

Steven Dekker

Adviseur toegankelijkheid bij

Accessibility (onderdeel van Bartiméus)

we op elke uitnodiging of mensen toegankelijkheidswensen hebben, zoals een NGT- of schrijftolk, een begeleider of iets anders.

Navigatie

Voor veel blinde en slechtziende bezoekers is het belangrijk om zelfstandig te kunnen navigeren door het Rijksmuseum. Daarom heeft Atsence in samenwerking met Bartiméus een navigatie-app ontwikkeld, eZwayZ. Daarvoor is het hele gebouw ingescand. Met behulp van de camera van je telefoon herkent de app waar je bent. Je kunt dan aangeven waar je naartoe wilt, bijvoorbeeld *De Nachtwacht*, de toiletten of het restaurant. De app begeleidt je naar die plek, je kunt zelf kiezen op welke manier. Voor slechtziende mensen staat er een grote gele pijl in beeld die de richting aangeeft, maar er kan ook gekozen worden voor piepjes, voor een gesproken stem of voor trillingen zolang je op de lijn loopt (afb. 16; zie ook p. 32).

Maquette

Toch krijgt de bezoeker bij het gebruik van zo'n app geen goed beeld van een gebouw; je volgt immers gewoon de instructie. Daarom zijn we ook bezig met het ontwikkelen van een maquette van het Rijksmuseum die aangeraakt mag worden. De verdiepingen zijn opklapbaar, zodat men een goed beeld krijgt van de verschillende lagen in het gebouw. Zo kunnen mensen eerst de maquette bekijken

of voelen en zo begrijpen waar bijvoorbeeld *De Nachtwacht* precies hangt ten opzichte van andere punten in het gebouw. In deze maquette zijn de belangrijkste werken opgenomen; deze worden in audiofragmenten beschreven.

Directe omgeving

De directe omgeving van het museum hoort ook bij fysieke toegankelijkheid. Kun je makkelijk op de stoep komen, is er een oversteekplek, zijn er voldoende toegankelijke parkeerplaatsen? Deze zaken organiseren we in samenspraak met de gemeente.

Sociale toegankelijkheid

Een groot deel van de ervaring van een bezoek wordt bepaald door de ontvangst. Het is daarom essentieel dat het personeel van je organisatie zich hiervan bewust is en ook weet hoe ze mensen met verschillende beperkingen het beste aanspreken, de weg wijzen en op andere manieren kunnen helpen. Het is vooral van belang om geen oordeel te hebben over iemand, en altijd net een stapje extra te willen zetten zonder dat het betuttelend wordt. Om samen dit besef te laten groeien, gaat de manager Toegankelijkheid één keer per maand naar de briefing voor de medewerkers van de afdelingen Front Office en Beveiliging en neemt dan een ervaringsdeskundige mee. Dit is iemand die doof of blind is,

Afb. 16 De navigatie-app eZwayZ van Bartiméus wordt in het Rijksmuseum getest

‘Een goede maquette draagt bij aan een bevredigend bezoek, omdat de gebruiker inzicht krijgt in hoe het gebouw in elkaar zit en vervolgens zelfstandig kan kiezen waar hij naartoe wil. De bezoeker is zich bewust van alles wat er te zien is.’

Hannes Wallrafen
Directeur Geluid in Zicht
en blind

‘Een medewerker van veiligheidszaken zag dat een vrouw te dicht bij een schilderij stond en gaf dit aan. Ze vertelde dat ze heel slecht kon zien en daarom wel zo dichtbij moest komen. Het was op dat moment erg druk in het museum, dus de beveiliging legde uit dat hij haar wel vertrouwde, maar dat er tegen haar aan geduwd kan worden en ze dan tegen het schilderij zou komen. Hij stelde voor dat ze vlak voor sluitings-tijd terugkwam, wanneer het rustiger is in het museum, en dat ze dan overal heel dichtbij mocht komen. Hij wachtte haar persoonlijk op en gaf haar de kans om alles te bekijken; stiekem bleef ze ook nog even na sluitingstijd. Ze had een fantastische ervaring.’

Cathelijne Denekamp

in een rolstoel zit, de ziekte van Parkinson heeft, enzovoort. Diegene legt uit hoe de ontvangst in verschillende musea is geweest en geeft tips om dit te verbeteren.⁸

Deze ervaringsdeskundigen zijn ook regelmatig onze eigen collega's. Een collega met autisme vertelde dat als hij niet lacht, dat niet betekent dat hij je niet aardig vindt. Een andere collega kwam samen met zijn vrouw die dementie heeft. Dit zijn waardevolle bijeenkomsten, niet alleen omdat het leerzaam is, maar ook omdat je je collega's op een andere manier leert kennen. Het maakt iedereen bewust van het feit dat er ontzettend veel verschillende beperkingen zijn en dat je niet snel moet oordelen, maar gewoon moet kijken of je iemand kunt helpen. En dat altijd op een gelijkwaardige manier.

Je kunt als museum nog zo toegankelijk zijn, maar als iemand niet goed ontvangen wordt, kan dat het museumbezoek minder leuk maken. Andersom valt er met sociale toegankelijkheid heel veel te redden: als ruimtes minder toegankelijk zijn, kan het personeel alsnog veel doen om mensen een positiever gevoel te geven. Voldoende redenen om hier blijvend in te investeren.

Financiële toegankelijkheid

Over het algemeen willen de meeste mensen niet exclusief behandeld worden en dus hetzelfde ticket kopen als iedereen. Toch is de huidige prijs voor een entreeticket veel geld voor mensen met een klein budget. Daarom hebben mensen met een stadspas gratis entree. Ook toegankelijke programmering bieden we gratis aan zodat de drempel lager wordt. Alleen voor de privérondleidingen die op aanvraag zijn, vragen we een vergoeding. Dankzij de steun van fondsen kunnen we een gereduceerd tarief bieden. Begeleiders van mensen met een beperking hebben gratis toegang, zoals degene die de rolstoel duwt, een blinde persoon begeleidt of meegaat als tolk. Dit kan overigens ook een partner, kind of vriend zijn.

Representatieve toegankelijkheid

Een inclusief museum heeft niet alleen als taak toegankelijk te zijn, het heeft ook een belangrijke rol te vervullen op het vlak van representatie. Om een museum voor iedereen te zijn, waarin bezoekers zich op een gelijkwaardige manier herkennen, is het belangrijk dat zij zich gerepresenteerd voelen in zowel het personeel als in de collectie.

Personeel met een beperking

We vinden het om verschillende redenen belangrijk dat er bij het Rijksmuseum mensen werken met een beperking. Ten eerste word je als museum beter van een zo divers mogelijk personeelsbestand. Meer mensen met beperkingen zorgen voor meerdere perspectieven en dus uiteindelijk voor een toegankelijker museum. Ten tweede zijn mensen met een beperking vaak experts in aanpassen en improviseren: nuttige vaardigheden voor elke medewerker. Helaas wordt er vaak snel gedacht dat iemand iets niet zal kunnen. Bijvoorbeeld dat een doof persoon de telefoon niet kan opnemen, terwijl diegene daar vaak heel goede oplossingen voor heeft die horende mensen niet snel bedenken. Voor de collega's die geen beperking hebben kan dit leerzaam zijn en bijdragen aan hun bewustwording. En als laatste gaat het om kansen-gelijkheid. Het is nu eenmaal veel makkelijker om een baan te krijgen zonder beperking, een ongelijkheid die je als bedrijf moet willen helpen rechtzetten.

Ook dit begint allemaal met bewustwording. Het is cruciaal dat het management intern uitstraalt dat een inclusief personeelsbestand belangrijk en waardevol is en dat toegankelijkheid wordt opgenomen in de visie van de afdeling Personeelszaken. En het is een goed idee om samen te werken met een werving-en-selectiebedrijf dat gespecialiseerd is in het aannemen van mensen met een beperking. Zo'n bureau kan ook helpen met de begeleiding van werknemers en hun

‘Het is belangrijk om mensen met een beperking in dienst te nemen en te houden in alle lagen van de organisatie. Als je dat op een goede manier weet uit te dragen, dan wordt de gehele organisatie daar beter van en voelen mensen zich welkom.’

Rick Brink

Voormalig minister van Gehandicaptenzaken
en rolstoelgebruiker

leidinggevend. Soms moeten er ook fysiek aanpassingen gedaan worden, zoals het creëren van een rustige ruimte voor iemand die prikkelgevoelig is of een lift voor iemand met een mobiliteitsbeperking. Daarvoor moeten vaak hoge kosten gemaakt worden, waarvoor je een subsidie-aanvraag kunt doen bij bijvoorbeeld het UWV.

Dit is een proces van jaren. Uiteraard kan het wel eens misgaan, als blijkt dat iemand toch niet goed op zijn plek zit. Maar dat kan ook gebeuren bij mensen zonder beperking. Essentieel is dat iedereen beseft dat één persoon niet een hele groep mensen vertegenwoordigt.

Mensen met een beperking in de collectie

In de collectie zijn veel werken te vinden die zijn gemaakt door iemand met een beperking. Ook zijn er kunstwerken met voorstellingen van mensen met een beperking of begeleidende teksten waarin daarnaar wordt verwezen. In die teksten kunnen nog oude, ongewenste, beledigende en/of discriminerende woorden staan, zoals ‘blinde’, ‘kreupele’, ‘doofstomme’, ‘lamme’, ‘krankzinnige’, ‘misvormd’ en ‘monsterlijk’ (afb. 17). Daarom hebben we een onderzoeker aangesteld die de bestaande titels en beschrijvingen van de hele collectie nagaat op verouderde termen. Zij maakt een handleiding voor de museummedewerkers die deze teksten schrijven. De maatschappelijke en academische discussies worden meegewogen en belangengroepen worden betrokken

bij het opstellen van de handleiding. In de Rijksmuseum-podcast 'De man die niet kon lopen' wordt hier meer informatie over gegeven.⁹

Niet alleen de terminologie is van belang, ook de uitbeelding van mensen met een beperking in de loop van de kunstgeschiedenis verdient aandacht. De Rijksmuseumcollectie is verrassend rijk aan objecten en afbeeldingen van én door mensen met een beperking. Van de 16de-eeuwse verbeelding van mensen met een beperking in een middeleeuwse stad (afb. 18), tot Rembrandts etsen van mensen die hij op straat zag. Door met die blik naar de collectie te kijken en er bijvoorbeeld tentoonstellingen over te maken draag je bij aan een grotere bewustwording van dit onderbelichte thema voor een algemeen publiek én aan een groter gevoel van representativiteit voor mensen met een beperking.

Tijdens de Nacht van de Geschiedenis in 2021 lieten we aan de hand van een kleine tentoonstelling zien dat mensen met een fysieke en mentale beperking altijd al onderdeel waren van onze samenleving, en dat die representatie terug te vinden is in de kunsten. Bert Watteeuw, directeur van het Rubenshuis in Antwerpen, hield daarbij een lezing over dit onderwerp en hij besloot als volgt: 'Het Rijksmuseum vervult ook een fundamentele vorm van zorg in Nederland. Hier wordt onze blik op de dingen bewaard. In honderdduizenden uiteenlopende beelden: verzameld, onderzocht en soms tentoongesteld.'

Het is door die aanhoudende zorg dat we kunnen terugblikken op onze eigen blik, dat we kunnen leren hoe we zijn komen te kijken zoals we doen, waar er nog sporen zitten van oudere visies en waar er een weg ligt naar een ruimere, inclusievere, meer diverse en tedere blik.'

‘Toen ik op een speciale school zat is me tijdens de geschiedenisles altijd verteld dat mensen met een handicap in de middeleeuwen niet bestonden. Vaak al bij hun geboorte in de put werden gegoooid. Pas op heel late leeftijd kwam ik er achter dat er in kunst – vaker dan ik dacht – mensen met een beperking werden gerepresenteerd uit alle lagen van de samenleving door de geschiedenis heen. En dat er ook in het verleden kunst werd gemaakt door mensen met een beperking. Had ik dat toen maar geweten! Dat had veel voor mijn zelfwaarde kunnen doen. Zelfs toen ik aan de kunstacademie studeerde ontbrak daar de kennis.’

Mari Sanders

Regisseur

en rolstoelgebruiker

Afb. 17 Karel du Jardin, *Paulus geneest de man die niet kon lopen*, 1663
De voormalige titel van dit schilderij was: *Paulus geneest de kreupele in Lystra*.
'Kreupele' is een term die we vandaag de dag niet meer gebruiken om een persoon te beschrijven.

Afb. 18 Meester van Alkmaar, *De zeven werken van barmhartigheid* (detail), 1504
 In de middeleeuwen werden mensen met beperkingen afgebeeld in de marge van de samenleving. En dan ook nog eens als bedelaar. Er waren in die tijd weinig andere mogelijkheden voor hen om geld te verdienen.

Afb. 19 Carel Christiaan Antony Last, naar Louis Joseph César Ducornet, *Portret van Louis Joseph César Ducornet*, 1851

Louis J.C. Ducornet werd geboren met focomelie. Dit is een aandoening waarbij de ledematen kort blijven. Hij was een getalenteerd kunstenaar en gebruikte zijn opvallende uiterlijk als reclame om een groter publiek te bereiken.

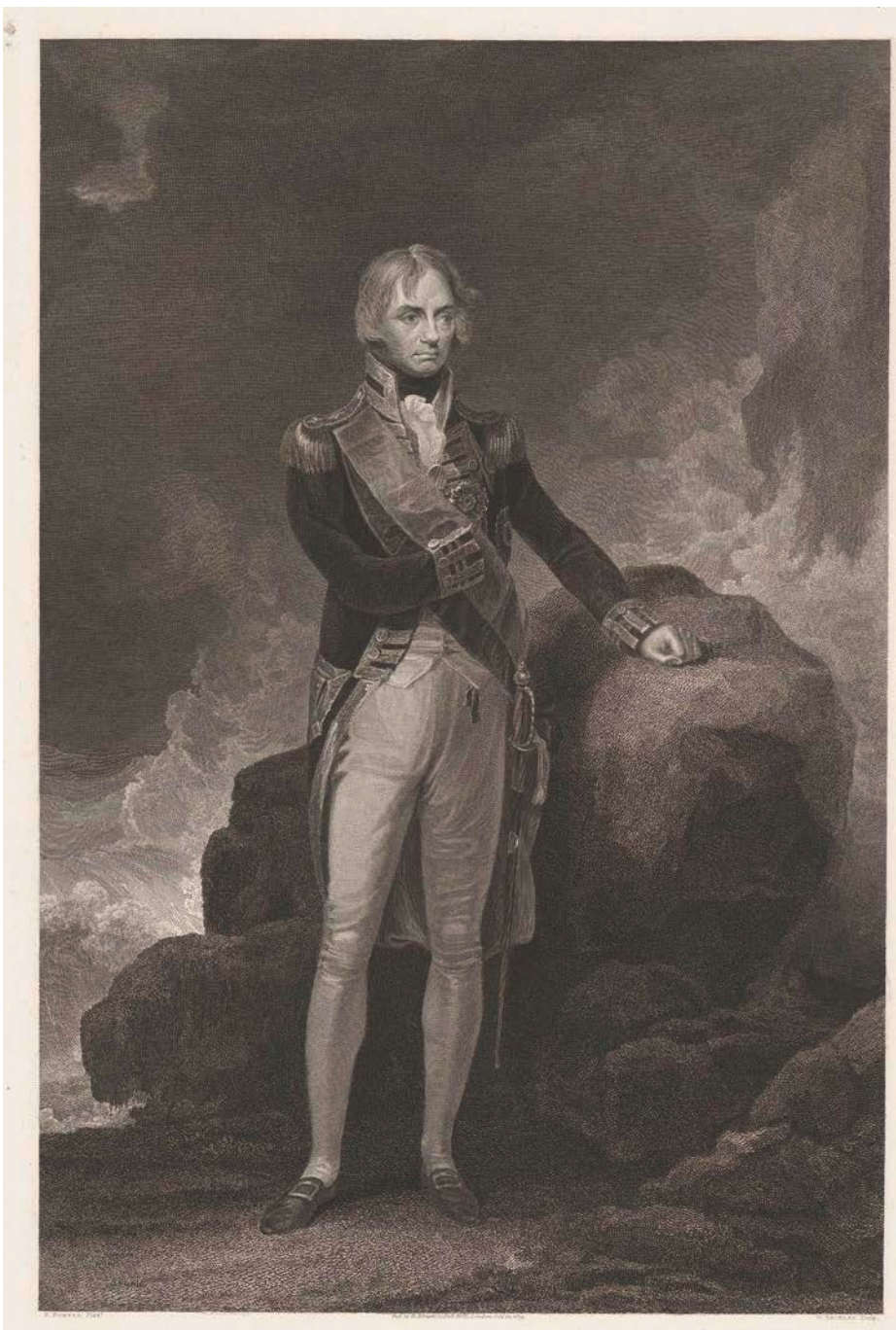

Afb. 20 Ronald Tolman, *Schilderend in rolstoel*, 1994

Hier zie je een kunstenaar in een rolstoel aan het werk, vogels schilderend met het penseel dat met een band aan zijn hoofd is vastgemaakt. Tolman haalde inspiratie uit kleur, opvallende perspectieven en personages. Dit werk past precies binnen zijn stijl.

Afb. 21 Michel Mourot, *Portret van Petronella Moens*, 1822–1845
Petronella Moens was een politiek schrijfster en dichteres. Ze werd al jong slechtziend door de pokken. Ze schreef een prijswinnend oeuvre over emancipatoire thema's. Vrouw-zijn beïnvloedde haar faam meer dan haar blindheid.

Afb. 22 William Bromley (I) naar Robert Bowyer, *Portret van Horatio Nelson*, 1809
Mensen met aangeboren en later-opgelopen beperkingen worden soms in de media als inspiratiebron gepresenteerd. Ze zouden iets bereiken 'ondanks hun beperking'. Zo moeten de oorlogswonden van de Britse admiraal Nelsons hem stoerder laten overkomen.

Afb. 23 Michelangelo, *Personificatie van Dag*, 1534

Had de bekende Italiaanse kunstenaar Michelangelo het autismespectrumstoornis? Geschriften over zijn interesses en activiteiten suggereren dat wel. Opmerkelijk is dat dit gedrag zijn reputatie en succes nooit negatief heeft beïnvloed.

Afb. 24 Hendrick Avercamp, *Winterlandschap met schaatsers*, ca. 1608

Hendrick Avercamp was een Nederlandse 17de-eeuwse schilder die doof was. Hij maakte populaire winterse landschappen met daarop typisch Hollands vermaak. Af en toe verstopte hij daar een poepend figuurtje in, voor de tijdloze grijns.

Afb. 25 Rembrandt van Rijn, *Oude lezende vrouw*,
waarschijnlijk de profetes Hanna, 1631

Iedereen krijgt in het leven te maken met beperkingen, bijvoorbeeld door ouderdom. 'Ouderdom komt met gebreken' is niet voor niets een bekend Nederlands gezegde. Eigenlijk komen beperkingen, in meer of mindere mate, te allen tijde en overal ter wereld voor.

4

Kunst en welzijn

Tot nu toe ging het steeds over de vraag hoe we een museum voor iedereen toegankelijk kunnen maken. Wat nog niet aan de orde kwam, is het belang van een museumbezoek voor het welzijn van mensen.

Wie depressieve gevoelens heeft, heeft vaak ook een minder goed associatievermogen.¹⁰ Door middel van het kijken naar kunst, al dan niet met hulp van een rondleider of audiotour, leer je beter te associëren. Het versterkt je psychische flexibiliteit. In meerdere landen wordt er geëxperimenteerd met de samenwerking tussen musea en zorg. In Zweden, Canada en België kan een dokter een museum op recept voorschrijven. Ook mindfulness in musea wordt veel gedaan. Door het kijken naar kunst kun je je beter voelen. Het kan ook afleiding bieden.

VR-brillen

Nachtwacht on Tour laat goed zien dat het niet altijd nodig is om de originele werken te tonen (pp. 48–49, 106–107). Met dat doel werken we ook met VR-brillen voor ouderen in verpleeghuizen. Met zo'n bril op lijkt het 15 minuten lang of je daadwerkelijk door de Eregalerij van het Rijksmuseum loopt. Deze ervaring levert veel emotionele reacties op, onder andere omdat hierdoor herinneringen omhoogkomen. Ook dit is een goed alternatief voor wie niet zelf het museum kan bezoeken.

Ambient Experience-film voor MRI-scans

In ziekenhuizen kan kunst een positief effect hebben op het welzijn van patiënten. Daarom maakte Philips een Ambient Experience-film voor MRI-scans met kunst van het Rijksmuseum en muziek van het Rotterdams Philharmonisch Orkest. De patiënt ziet deze film terwijl diegene een MRI-scan ondergaat.

Kunstluister

Daarnaast hebben we Kunstluister opgezet, een podcast met verhalen over kunst in het Rijksmuseum. Verhalen met een boodschap, die je even uit je dagelijks leven halen en naar een plek brengen waar niets moet, bedoeld voor mensen die enige vorm van stress ervaren. Bijvoorbeeld als je niet kunt slapen of even adem moet halen in een veel te volle trein. De verhalen zijn geschreven door creatieve makers, steeds aan de hand van een kunstwerk. Zo vertelt Jörgen Tjon A Fong over zijn eigen burn-out en over hoe het schilderij *De bedreigde zwaan* van Jan Asselijn hem hielp op zijn pad naar herstel.

Op die manier merkt de luisteraar dat je kunst op verschillende manieren kunt ervaren, en dat een kunstwerk meer betekenissen kan hebben dan je in eerste instantie dacht.

Prachtnacht

Voor zieke kinderen en hun families organiseren we jaarlijks de Prachtnacht, een avond vol vertier in het Rijksmuseum, waarbij ze hun zorgen even kunnen vergeten en samen een vrolijke avond kunnen beleven (afb. 27). Aan kinderen die in

‘In een onrustige of bedreigende omgeving springt onze aandacht onrustig op en neer. Dat is belastend voor de hersenen. Overbelasting van het aandachts-systeem wordt in verband gebracht met uiteenlopende problemen als oververmoeidheid, verslaving, burn-out en overgewicht. Fascinatie remt deze neiging tot zelfverstoring. Met een fascinerend uitzicht of in een fascinerende omgeving houdt de aandacht zichzelf vast en krijgen de hersenen minder kans om op stressprikkelers te reageren. Mensen kunnen zich beter concentreren en beheersen, hebben meer macht over hun aandacht en meer zelfcontrole wanneer hun aandacht zo nu en dan een tijdje een rustpunt vindt in natuur, yoga, meditatie, muziek of museum.’¹¹

Mark Mieras

Wetenschapsjournalist

‘Nachtwacht on Tour brengt reuring in verpleeghuizen, niet alleen omdat er even iets anders gebeurt dan normaal, maar ook omdat zo veel mensen dit schilderij (her)kennen. In die zin is een schilderij als *De Nachtwacht* een dankbaar en bruikbaar object. Een vrouw vertelde dat ze samen met haar 94-jarige moeder met dementie in het verpleeghuis voor deze replica van *De Nachtwacht* stond. Haar moeder staarde een hele tijd naar het schilderij en haar ogen kwamen steeds weer terug naar hetzelfde punt. Opeens zei ze: “Rembrandt!” Wat bijzonder was, omdat ze nooit meer wat zegt. Ook weten veel mensen iets over het schilderij te vertellen omdat ze er vroeger over hebben geleerd. Dingen aanwijzen op het schilderij en erover vertellen, dat doet iets met iemands zelfverzekerdheid.’

Cathelijne Denekamp

Afb. 26 Nachtwacht on Tour, waarbij een replica van *De Nachtwacht* naar verpleeghuizen gaat

Afb. 27 Een keer per jaar organiseert het Rijksmuseum de Prachtnacht, een avond voor kinderen die door ziekte of beperking het museum niet tijdens de gewone openingstijden kunnen bezoeken. Op deze avond mogen ze hun hele familie meenemen

het ziekenhuis liggen en deze reis niet kunnen maken, sturen we één keer per jaar een Prachtpakket. Dit pakket bevat materialen waarmee ze op hun ziekenhuiskamer hun eigen kunstwerk kunnen maken. Via de QR-code op de doos krijgen ze inspiratie uit het museum.

Musea tegen eenzaamheid

Ontmoeting in het Rijksmuseum

Kunst kan ook een middel zijn om het gevoel van eenzaamheid te verminderen. Samen naar kunst kijken leidt tot gespreksstof en tot verbinding met andere mensen. Dat is het doel van het programma Ontmoeting in het Rijksmuseum (afb. 28). Dit is een rondleidingenreeks voor ouderen in Amsterdam met eenzame gevoelens waarbij de deelnemers drie keer naar het museum komen met telkens een maand ertussen. Ze worden opgehaald met een bus en naar het museum gebracht. De rondleidingen worden elke keer door dezelfde rondleider gegeven, en begeleid door dezelfde vrijwilliger uit het museum, en ook de groep deelnemers is steeds gelijk. Op deze manier ontmoeten mensen via kunst en geschiedenis andere ouderen uit hun buurt met eenzelfde interesse.

Niet de kunsthistorische kennis staat hierbij centraal, maar het samen kijken, samen doen en elkaar leren kennen. De deelnemers zitten op krukjes voor een kunstwerk.

De rondleider stelt vragen en geeft opdrachten die ontmoetingen stimuleren. Na afloop van elke rondleiding drinken ze samen wat en krijgt iedereen een ansichtkaart van een besproken werk. De derde en laatste keer wisselen de deelnemers elkaars contactgegevens uit en maken we een groepsfoto die iedereen mee naar huis krijgt. We hopen dat de mensen ook na afloop van het programma nog eens contact met elkaar opnemen. Of dat ook gebeurt gaan we onderzoeken.

Brievenproject

Toen het museum door de coronamaatregelen moest sluiten en we alle ouderen die zich reeds hadden opgegeven voor dit ontmoetingsprogramma niet konden ontvangen, zijn we gestart met een brievenproject. Medewerkers van het Rijksmuseum schrijven een persoonlijke brief over een kunstwerk uit het museum, die vervolgens naar deze ouderen wordt verstuurd. De groep werd al snel uitgebreid naar ouderen buiten Amsterdam en inmiddels valt er elke twee weken bij ruim 1000 ontvangers zo'n brief op de deurmat. Het zijn fantastische verhalen geworden. En omdat er zo veel collega's van verschillende afdeling meedoen – conservatoren, rondleiders, personeelsadviseurs, de directie – worden de brieven geschreven vanuit verschillende perspectieven. Zo schreef de directeur tijdens de coronalockdown hoe *Het Joodse bruidje* van Rembrandt hem deed verlangen naar het weer mogen aanraken van zijn moeder. Een beveiligingsmedewerker

Afb. 28 Ontmoeting in het Rijksmuseum, een programma voor ouderen met eenzame gevoelens

vergelijkt schoenen uit Nova Zembla met haar eigen schoenen. We kregen hierop tientallen brieven terug van mensen die over hun eigen schoenen schreven. De brieven zijn dus totaal verschillend en heel persoonlijk en daarom zo leuk om te ontvangen. We krijgen ontroerende reacties. Nog altijd kunnen mensen zich hiervoor inschrijven en ook alle eerder geschreven brieven ontvangen.

‘Het is het lichtpuntje waar ik elke week naar uitkijk, ik bewaar alle brieven in een mapje. Omdat ik geen kinderen heb en mijn man is overleden, vind ik het zo fijn dat er toch mensen aan je denken. En dan hoor je weer ergens bij.’

Reactie van een oudere dame die
deelneemt aan het brievenproject

**‘Ik hoor
er weer
bij!’**

Bijlage 1

Personen en organisaties waar het Rijksmuseum mee samenwerkt en/of door is geïnspireerd op het gebied van toegankelijkheid

Personen:

- Ann Blokland en Mirjam Eikelenboom, educatoren Van Gogh Museum
- Nynke Feenstra, onderzoeker en beleidsmaker op het gebied van toegankelijkheid en cultuur
- Marleen Hartjes, hoofd Educatie Museum Catharijneconvent, initiatiefnemer van het Special Guest-programma Van Abbemuseum en STUDIO i
- Anouk Heesbeen-de Vos, coördinator publieksprogramma Museum De Lakenhal, initiatiefnemer van STUDIO i
- Rebecca McGinnis en Marie Clapot, educators accessibility in het Metropolitan Museum, bedenkers van het project 'Crip the Met'
- Stefanie Metsemakers, hoofd Educatie, publieksbegeleiding & inclusie Bonnefanten, initiatiefnemer van het Onvergetelijk Museum voor mensen met dementie
- Caro Verbeek, conservator Kunstmuseum Den Haag

Organisaties:

- Accessibility, voor sociale, digitale en fysieke toegankelijkheid, heeft veel musea geholpen op het gebied van toegankelijkheid
- Atsence, bedrijf voor toegankelijke software, ontwerper van eZwayZ, een indoor navigatie-app voor blinde en slechtziende mensen
- Bartiméus, voor blinde en slechtziende mensen
- Cliëntenbelang Amsterdam, voor mensen met een beperking in Amsterdam
- Eén tegen eenzaamheid, coalitie van gemeenten, bedrijven en organisaties die strijden tegen eenzaamheid, opgezet door het ministerie van VWS
- Geluid in Zicht, voor tactiele en auditieve beleving van ruimte
- Gouderdom, voor ouderen
- Ieder(in), netwerk voor mensen met een beperking of chronische ziekte
- IN Gebaren, voor dove en slechthorende mensen
- KUBES, over kunst en cultuur voor blinden en slechtzienden
- Museum Plus Bus, voor museumbezoek voor ouderen

- Naarenmuseum.nl van Steffie.nl, over museumbezoek voor mensen met een verstandelijke beperking
- Onbeperkt Genieten, voor een prikkelarm cultuuraanbod
- Onvergetelijk Museum, website over rondleidingen voor mensen met dementie
- Running Blind, voor blinde en slechtziende hardlopers
- SILVUR, over visuele toegankelijkheid voor gebouwen en omgeving
- STUDIO i, project voor een inclusieve cultuursector van het Stedelijk Museum Amsterdam en het Van Abbemuseum
- De Zonnebloem, voor mensen met een lichamelijke beperking

Bijlage 2

Partners, fondsen en schenkers die het Rijksmuseum steunen ten behoeve van toegankelijkheid

- Bartiméus Fonds, pilot navigatie-app voor slechtziende mensen (2021) en ontwikkeling museummodule in navigatie-app (2022)
- Bas ten Haaf Fonds/Rijksmuseum Fonds, aanstelling manager Toegankelijkheid (2017, 2018, 2019), videotour in NGT (2019) en vele andere projecten (2017–2022)

- Bob Verheeke Fonds/Rijksmuseum Fonds, rondleidingen voor blinde en slechtziende mensen (2018)
- Stichting Edwin Bouw Fonds, aanstelling manager Toegankelijkheid (2020 en 2021), publicatie *Onbeperkt toegankelijk* (2022)
- Elisabeth Art Foundation/Rijksmuseum Fonds, Nachtwacht on Tour (2020, 2021, 2022), Ontmoeting in het Rijksmuseum (2019, 2022, 2023, 2024)
- Fonds Sluyster van Loo, Nachtwacht on Tour (zomer 2021), brievenproject (2021)
- KPN Mooiste Contact Fonds, virtual reality in verpleeghuizen (2022), gratis bezoek aan museum voor spelers en begeleiders van Invictus Games (2021), lancering website naarenmuseum.nl van Steffie (2022)
- Particuliere schenker, medewerker Speciaal Onderwijs (2022, 2023, 2024)
- Microsoft, digitale toegankelijkheid en kennisdeling over toegankelijkheid (vanaf 2023)
- Philips, Nachtwacht on Tour (2020, 2021, 2022), Kunstluister, stressverlagende podcasts (2022)
- Prachtnacht Fonds/Rijksmuseum Fonds, Prachtnacht (2015–2022) en Prachtpakketten (2021, 2022)

- Pon Holdings, Prachtpakketten (2021, 2022), Nachtwacht on Tour (2020, 2021, 2022), online rondleidingen voor het speciaal onderwijs (2021)
- Royal Talens, Prachtpakketten (2021, 2022)
- Stichting Thurkowfonds, rondleidingen speciale doelgroepen (2020), speciale openstellingen tentoonstelling *Slavernij* (2021)
- Stichting RCOAK, Nachtwacht on tour (zomer 2021), Brievenproject (2021, 2022)

Noten

- 1 World Health Organization, www.who.int/health-topics/disability#tab=tab_1 (geraadpleegd 11 juli 2022).
- 2 Dovenschap.nl (geraadpleegd 15 april 2022).
- 3 Deze voelschilderijen worden gemaakt door Lisouk Thörig-van de Pol.
- 4 De beperkingenpakken zijn aangeschaft bij de Participatiekliniek van Zorgveilig.nl.
- 5 Gebaseerd op het onderzoek van en uitvoerige gesprekken met Nynke Feenstra, onderzoeker en beleidsmaker op het gebied van toegankelijkheid en cultuur.
- 6 Zie www.rijksmuseum.nl/toegankelijkheid-in-het-rijksmuseum.
- 7 Zie www.rijksmuseum.nl/toegankelijkheid-in-het-rijksmuseum.
- 8 Lees de tips op www.rijksmuseum.nl/toegankelijkheid-in-het-rijksmuseum.
- 9 Zie www.rijksmuseum.nl/nl/stories/podcast/story/de-man-die-niet-kon-lopen.
- 10 Museum op recept (in opdracht van het Mauritshuis), www.mieras.nl/schrijven/museum-op-recept/.
- 11 Museum op recept (in opdracht van het Mauritshuis), www.mieras.nl/schrijven/museum-op-recept/.

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt met steun van de Stichting Edwin Bouw Fonds

Auteur

Cathelijne Denekamp, manager
Toegankelijkheid, Rijksmuseum

Redactie

Pauline Kintz, Rijksmuseum

Coördinatie

Marieke de Jong, Rijksmuseum

Fotoverantwoording

Afdeling Beeld van het Rijksmuseum
(afb. 17–25); Annejet Brandsma voor
Studio Polat (afb. 2–4, 12); Cathelijne
Denekamp (afb. 11); Thijs Gebrandy
(afb. 8); Bastiaan van Musscher (afb. 26);
Pablo Pichel (cover, afb. 1, 15); Ahmet
Polat (afb. 5, 14); Kelly Schenk (afb. 10);
Jan Kees Steenman (afb. 6, 7, 9, 27);
Bibi Veth (afb. 13, 28); Ruud Vonk (afb. 16)

Ontwerp

Irma Boom Office
(Frederik Pesch)

Uitgever

Rijksmuseum
Postbus 74888
1070 DN Amsterdam
publicaties@rijksmuseum.nl

Druk en binden

Wilco Art Books, Amersfoort

© Copyright 2023: Rijksmuseum, Amsterdam

© Copyright 2023 beeld: Rijksmuseum,
Amsterdam, en andere fotografen vermeld
in de fotoverantwoording

ISBN 978 94 92660 33 6

NUR 657

Alle rechten voorbehouden. Niets uit
deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt,
in enige vorm of op enige wijze, hetzij
elektronisch, mechanisch, door
fotokopieën, opnamen of enige andere
manier, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van de uitgever.

Ministerie van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschap

FOUNDER

PHILIPS

HOOFDSPONSOREN

VRIENDENLOTERIJ

ING

kpn

